

84

16

(A+B)

८४
१६

अथ

1071

965

(A) ॥ शाण्डिल्य सूत्र भाष्यम् ॥ Shandilya Sutra Bhasyam
स्वप्ने श्वराचार्यं पुनीतम् ।

(B) वेदानां शान्त श्लोको । Vedanta Shloki
शाङ्कराचार्यं पुनीतम् ।

शांति०

॥३॥

सुखनियतोरगएवलक्षितः अन्यथाप्रीतिः सुखरूपायाः निर्विषयत्वेन विषयसप्तमीनस्यात् ॥ तस्याः ज्ञाने सुखज्ञा-
नरूपत्वे पित्तज्ञानरूपस्य सुखविषयकत्वात् ॥ विविषयविषयित्वासंभवात् तस्मादनुरक्तिरेव स विषयिणी भ-
क्तिः न च विषयजन्या प्रीतिरर्थोजिनकसहभ्या अनुनुशासनात् ॥ किंच अच्युतास्त सदा त्वयीत्यत्र भक्तेरीश्व-
रविषयता सिद्धौ प्रीतिपदेनापितदेकवाक्यतया सैगोच्यते पूर्वप्रतिजन्मभक्तिप्रार्थनं ॥ इह तु विषयराग
दृष्टान्तेन तस्याः एव सर्वथाप्यपरिहार्यत्वप्रार्थनमिति शेषः विषयजन्यप्रीतिरपिरागां विना न संभवतीति रा-
गावश्यकत्वं ॥ तथा च पातजलसूत्रे ॥ विषयानुशरीरागः इति ॥ तस्यैव वक्ष्यमाणालिंगेषु व्यापनालाघवा-
च्च भक्तित्वं ॥ न तु क्वचित्परायणस्य क्वचित्कीर्तनादेः ॥ अननुगमात् ॥ न च तज्ज्ञाननस्य तत्त्वं ॥ द्वेषादिमत्तनपि प्र-
संगात् ॥ न तथा राध्यत्वेन ज्ञानसापूजनमेवकारधारधनासु अननुगमात् ॥ अपि च वलाड्डया हानमस्का-
यत्वादिना ज्ञानवत्पिपित्तोयमिति व्यवहारापत्तेः अनुगारादिसहिताराध्यत्वज्ञानमिति चेदनुरा-

भा०

राम

३

गएवास्ततथा ॥ अतएव ॥ मच्चितामद्वातप्राणाबोधयंतः परस्परंकथयंतश्च मां नित्यं नुष्यंति चरमं रमंति च ॥ ते
घांसततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मां मुपयांति ते इत्यादौ तद्वत्तच्चित्तप्राणादीनां भ-
जनमुक्तं ॥ नाराध्यरेव न ज्ञानवतामेव अतएव श्रीकृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेनानुरक्तानां गोपतरुणीनां प-
रभक्तिफलमुक्तिस्मर्यते ॥ अनुरागस्तु न लक्षणात्तर्गतः किंतु सगुणमहिमादिज्ञानादनुपश्रया जायमानत्वा-
दनुरक्तिरित्युक्तं ॥ ननु पित्रादिगोचरानुरागस्यापि प्राकृतभक्तित्वप्रसज्येत जगत्तएव परमेश्वरात्मत्वात् ॥ अ-
थ विकाराविशिष्ट एव ॥ तथा त्ववाच्यं ॥ तथापि गोपीप्रकृतीनां प्रादुर्भावावच्छिन्ने श्वरभक्तावव्याप्तं ॥ नेजी-
वापाध्यनवच्छिन्नचेतनविषयणीरक्तिरेव सति ॥ एवं च प्रादुर्भावावच्छिन्ने पूर्णे चरतिः संगृहीता सुवृत्तिः
॥ तत्तत्स्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥ तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य तथोक्तः तस्यामृतत्वफलमुपदिश्यते ॥ ब्र-
ह्मसंस्था मृतत्वमेतीति ॥ तस्मां निष्फलत्वगोणफलवत्निबंधनात्तदजिज्ञासापरिहृता संवतीति ॥ ॥

शां० सू०

॥४॥

ज्ञानमिति न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥ ननु ब्रह्मसंस्था शब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यते ॥ न तद्वृत्तिः तथा म
तत्त्वफलं तथैवेति चेद्दूषणैष दोषः संस्थाशक्तिरेव न तज्ज्ञानं ॥ द्विषतस्तज्ज्ञानवतोऽपि संस्थव्यवहाराभावात् ॥
राजाद्यनुरक्ताः स्वत्वमोक्षादयस्तत्संस्थाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ न पुनः प्रतिपक्षरूपाः शब्दार्थनिर्णयो हि
लोकवदेव वेदेषु इति ॥ अतएव चिरकालिकोपाख्याने विमर्शयते न कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमस्यो ब्रवी
श्च मृतांततोऽदुःखेनाश्रुत्प्रवर्तयति तित्ति अनेन पतिमत्तयति क्रम उक्तः ॥ तस्मात्संस्थाशक्तिरिति ॥ एवं च तं
निष्ठस्य मोक्षापदेशादिति वा दरायणीयसूत्रस्थाप्यमेवार्थो ध्यवसेय इति ॥ तयोपक्षयाच्च ॥ ॥ तथा
सत्त्वामुक्तिप्रतिज्ञानमुपक्षीणयस्मात् ॥ चकारवृत्तयुक्तिसमुच्चयार्थः ॥ देवान् देवयजो यांति मइत्ता यांति
मामपीति ॥ तथा प्रह्लादप्रतिष्ठागवद्वाक्यं यथा ते निश्चलं चेतो मयि सत्तिसमन्वितं ॥ तथा त्वमस्य सादेन
निर्वाणमपि यास्यसीति स्थितं ॥ ननु तमेव विदत्वा तिमृत्तुमेति नान्यः पंथा विद्यते यनायेत्यत्र वेदनफलं

राम

४

भक्तेर्न धर्मवत्कृतिसाध्यत्वं ॥ नापि ब्रह्मवेद्यत्वं ॥ तस्यापितस्याः स्वकारणपूर्वक कृतै हि कर्माणां सत्त्वादि संप
नाया अपि नेयं सत्तिर्नेयं निश्चयसाधनियमुत्तमविषयेत्यादि कुतर्ककवलेनेन निवृत्तिरपि भवति ॥ यथा पत्न्या प
त्न्याः तन्निरासमुखेनेतन्मीमांसायाः सत्तावुपायोग इत्यतः शब्देनोच्यते ॥ यत्कुतर्कनिरासोपेक्षणीयो तस्ते जि
ज्ञोसिति ॥ अतएव नाथ यो निसहस्रेषु येषु येषु भ्रमाम्यहं ॥ तेषु ते धन्यता सतिरन्युतास्तसदा त्वयीतितद्विच्यु
तिप्रार्थनमेव क्षितत्वादिति ॥ अतएव फलवद्भक्त्यंगमविचिचारः फलवानेवेति ॥ अथ तस्या लौकिकाकारमन्त्रे
ण बुध्यनारोहानविचारविषयत्वमतस्तल्लक्षणमुच्यते ॥ ॥ सा परानुरक्तिरीश्वर ॥ अत्र सा परतिलक्ष्मनिर्देशः
शेषलक्षणं परेति गौणी व्यावर्तयति ॥ ईश्वर इति प्राकृताभिप्रायः ॥ आराध्यविषयकरागत्वमेव सा ॥ इह लुपेरमे
श्वरविषयकातः करणावृत्तिविशेष एव सक्तिः तद्देवाद्यं च लौकिकानुरागादौ सुग्रहं ॥ यथोक्तपरमसक्तिमता प्र
ह्लादेन ॥ या प्रीतिरविवेकानां विषये धनपायिनी ॥ त्वामनुस्मरतः सामेहदया न्मोपसर्पतु ॥ अत्र प्रीतिपदेन

84
166

शां० सू०

॥५॥

प्रसिद्धो न ज्ञाहिः ॥ एवं च वैष्णवे भगवति शिष्युः पालस्य द्वेषानुबन्धमभिधाय अयं हि भगवान् कीर्तितः संस्मृतश्च
द्वेषानुबन्धेनापि अखिलसुरासुरदुल्लसफलप्रयच्छतिके मुत्तसम्यक्तमितामित्युक्तं ॥ तथा च ॥ अस्मिन्मते विद्व
षादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ॥ शिष्युः पालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायण इति तत्रापि द्वेषविरोधित्वेन
सत्करति धानात् ॥ तथा च गीतासु ॥ मोमात्मपरदेहेषु प्रदिष्टो यस्तथाकाः ॥ तानहं द्विषतः कुरानुसंसारेषु न
राधमानु ॥ क्षिपाम्यजस्रमरुक्षानासुरीध्वेनैकनिषु ॥ आसुरीयानि मायन्नामूढाजन्मानि जन्मानि ॥ मामप्राप्यैव
कौन्तेयतातोयांत्यधमांगतिमिति ॥ अत्र च तद्विरोधनी च सक्तिरीश्वरविषयैवानुरक्तिरित्युच्यते ॥ किंच ॥ र
संक्षेवाय लब्धान्दीभवतीति ब्रह्मानंदाविश्वविमुक्तब्रह्मगोचररसस्य हेतुनावगम्यते ॥ रसश्च रागोरसवर्ज
सायस्य परदृष्टानिवर्तते ॥ इत्यादौ प्रसिद्धः ॥ अत्र सौ विषयरागवैष्णवैवचरामलक्षणादीनां स्वगरीह
णमुत्क्राये पितेषु भगवदंशेषु ॥ अनुरागिणः कोशलनगरजनपदस्थपितस्तैरेवं च मनसस्तत्सलोकता

राम

५

मापुरितिसाक्षादेवानुरागराद्विप्रसक्तौ प्रयुक्त इति ॥ तस्मादपि न ज्ञानं ॥ किंतु अनुरागरूपैव सक्तिर्निश्चयसफलति
ननु द्वेषविरोधित्वेन रागत्वे लिङ्ग उदासीनि ध्वने कांक्षात् ॥ इति चेदुच्यते ॥ द्वेषकार्ये निवृत्तिस्तविरोधिनी प्रवृ
त्तिरिति सवत्तिनुभक्तानां भजनीयानुवर्तनादौ प्रवृत्तिः तद्विरोधिना तदनुवर्तनादौ निवृत्तिरित्युक्तं ॥ किंच ॥ द्वेषविरोधित्वेन
धममिप्रत्ये द्वेषविषयस्युक्तं ॥ तथा च प्रयोक्तव्यं ॥ सक्तिर्भजनीयगोचररागरूपान्तदनुवर्तनादेहि हितसा
धनतामिन्मात्मविशेषगुणत्वात् ॥ अनेवं तं नैव ॥ यथा द्वेषः रागात्कर्षणतदनुवर्तनाद्युत्कर्षस्य दृष्टत्वाच्च ॥ किं
च यायस्मिन् सत्तत्र तस्यैव दासीन्याभावे वगते सक्तिस्तादृशानुवर्तनाद्यनुकूला द्वेषविरोधिगुणरूपानुवर्त
नहेत्वात्मविशेषगुणत्वात् ॥ इह साधनताधीवदिति ॥ हितसाधनाधीत्वबोधसहकारेण परिशोभाद्वा गत्व
सिद्धिः ॥ किमुत्तसम्यक्तमितामितिके मुत्तकन्यायेन च द्वेषविरोधिन्येव दृष्टव्या ॥ माहिपार्थव्यपाश्रित्येयपि
स्युः पापयानयः ॥ किंपुनर्ब्रह्मणाः पुण्या इत्यादौ एवमात्मात्मपरदेहेषु इत्यनेन द्वेषस्य संसारहेतुत्वाभिधाना

शां० सू०

॥६॥

तद्विरुद्धगुणोजीवोपाधिपरिहारेण परमात्मगोचरराग एव भक्तिरूपः संसारनाशहेतुः एतदेवोक्तं मामये
वेति चकारासुलकादिरागलिगेनापिरागत्वे ॥ प्रसिद्धं हि पुलकां कितेन कथयति मथेनुरागं कपोलेनेत्यादौ भ
क्तगुणांतरत्वे तु पृथक् लिंगताकल्पने गौरवात् ॥ स च रागः केषांचिदिष्टसाधनताज्ञानजन्या पियागादिवदि
ष्टारूप एव ॥ अस्माकं तु श्रीणाभ्यचुरभ्यामिनेष्टामीत्यादि प्रतीतेः रागः पृथगेव द्वेषवत् ॥ इच्छाया असिद्ध
मात्रविषयत्वात् ॥ रागस्य सिद्धासिद्धविषयत्वाच्च ॥ प्रत्युत तस्येष्टात्वादिव्याप्यत्वकल्पना गौरवाच्चिति दिक् ॥
तस्मान्न लक्षणासिद्धिरिति ॥ ननु भक्तिः क्रियात्मिका सा च निश्चयसाधनक्षमा ॥ न कर्मणान्न प्रजया धनेनेत्या
गेनैकेनामृतत्वमानश्रुत्यादिश्रुतिप्रयत्नद्वारा का परिहरंताह ॥ ॥ न क्रियाकृत्यनपक्षणाज्ञानवत् ॥ ॥
सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवतुमर्हति ॥ प्रयत्ना नुविधानोपावात् ॥ यन्न प्रयत्नानुविधायित्तनकमात्मकं यथा
ज्ञानं तद्विप्रमाणसंपत्त्यधीनं पुरुषेण स्वध्यायकतुमन्यथाकर्तुं शक्यते ॥ तथा भक्तिरपि न हिरागिणां प्रमदा

राम

६

भुक्तिः श्रुता तद्विरोधेन स्मृतीनामन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न अत्रापि तयैवोपक्षयान् ॥ तथा हि अतिमृत्युपदं ॥
न भुक्तौ रूढं ॥ यस्यां सत्यामृत्योरतिक्रमेति व्युत्पत्त्या तदपेक्षायां यतो भुक्तेर्मृत्युति क्रमयति व्युत्पाद्यं भक्तिमे
वातिमृत्युपदेनासिद्धतां मुपपदविषयत्वं यथापेक्षया कारकविषयत्वं तस्य बलवत्त्वात् ॥ तेषामहं समुद्य
त्तमृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थम्य्यावसितचेतसामित्यादिना भक्तितो मृत्युति क्रमप्रा
प्तेः मंत्रश्च भवति ॥ च्यवं कं यजामहे स गंधिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव बध्नामृत्योमुक्षीय मामृतादि
ति ॥ अत्र यजनं भक्तिः तथैतत्कल्पव्याख्यानात् ॥ नत्वा स्यात् श्रुतौ भक्तेरसंनिधानं मुक्तावपि तुल्यत्वात् ॥
तस्मादनयापि श्रुत्याज्ञानस्योपक्षय एव प्रतीयते ॥ ननु तथापि भक्तेरागरूपत्वे विकारणमित्यपेक्षाया
माह ॥ ॥ द्वेषप्रतिपक्षभावाद्भेदराष्ट्राच्च रागः ॥ भक्तिः खलुराग एव भवितुमर्हति ॥ कुतः द्वेषप्रतिरो
धित्वात् ॥ लोके हि द्वेषाय सात्त्विकमिति मिथो विरुद्धधर्मवति व्यवहिते ॥ तत्र द्वेषविरोधी च राग एव प्र

शां० सू०

॥ ७ ॥

इति ज्ञात्वा सजंते मां बुधा भावसमन्विता इति ॥ तस्मान्न ज्ञाना-त्मिका ॥ यद्यपि रागत्वेनैव ज्ञानोत्पत्तिः सिद्धः स तथापि
भक्तिशब्देन ब्रह्मज्ञानेन गोण इति शंका निरासार्थमेतत् ॥ इदं तु चिंत्यते ॥ भगवद्गीतावाक्यानि न शास्त्रविधया वेदवत्
माणा ॥ किंतु भारतस्मृतित्वेन ॥ तथा च कथं शास्त्रादिति निर्देशः प्रत्येकं चित्तं अनुमितं शास्त्रादिति व्याचक्षते ॥ अ-
त्रोच्यते ॥ अदृष्टार्थं भगवद्वाक्यत्वमेव वेदत्वं तच्च गीता स्वयं विशिष्टं ॥ अत एव भगवद्गीता सूपतिष्ठत्सु
तिदृश्यते केवलं त एव श्लोकाः व्यामनोपनिबध्नाः ॥ तथा च पुराणांतरं ॥ गीता स गीता कर्तव्या किमन्यैः शा-
स्त्रविस्तरैः ॥ या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मादिभिः सृता ॥ न चैवं शृङ्गाणामश्रवणमसंगः भारतश्रवणो-
भ्यनुज्ञानेनैव तदुपपत्तेः प्रणवादिस्तुत्यादिबलद्विहायेति चेन्नक्षरतापरिपूर्तः ॥ तथा चोक्तमाचार्यैः ॥
तानेव वेदिकान्यंत्रा ॥ न भारतदिनियं जितान् ॥ स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्ध्याः प्रयुज्यते ॥ इती-
श्रीस्वप्नेश्वराचार्यविरतशांडिल्यशास्त्रसूत्रेण साधे प्रथमाध्यायस्य प्रथममोहान्तिकं ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

राम

७

॥ एवममृतत्वं प्रत्यनन्यथा सिद्धायां भक्तौ लक्षितायां ज्ञानयो योगसत्कीनां मंगप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्नि-
कस्यारम्भः ॥ मा मुखेतरापेक्षितत्वात् ॥ आह्निकसमाप्तौ पुनस्मरणाद्यसेति निर्देशः ॥ सा पराभक्तिमुख्या प्र-
धाना इतरे रात्मज्ञानयोगादिति स्वोपेकार्यतया पेक्षितत्वादित्यर्थः ॥ छांदोग्ये यो वै शूमात्तत्सुखं इत्याद्युप-
क्रम्या म्नायते ॥ आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं प्रयत्नेनैव मन्वान एव ज्ञाननात्मरतिरात्मकी उ आत्ममिथुना-
आत्ममिथुन आत्मानंदः स्वसवादुभवतीति ॥ तत्रात्मरतिरूपायाः परसत्तेः पुत्र्यनिति दर्शनमप्रियत्वादिस्र-
मतिराजमुखेनांगेभवति ॥ यथा देवी प्रेषानुवाह प्राचीनावीती दोहयति अभिक्रामज्जुहोति ॥ धनवान्क-
खवानित्यो दोहं ज्याघं ॥ तथा दर्शनमपिरतिरंगमननविज्ञानयोरुक्तदृशिनार्थतया न्यायप्रसंगो योरनुवादः
एवमात्मकी उादेरपि नैयत्यादर्थप्रसंगानुवाद एव ॥ अन्यथारत्युद्देशेन दर्शनादिविधौ दर्शनाद्युद्देशेन वारत्या-
दिविधौ वाक्यानि मिधेरन्तस्माच्छेषः परार्थत्वादितिन्यायादर्शनिमंगमिति ॥ अत एव भगवान्मेनुरपियः

शां० सू०

॥ ८ ॥

त्यक्त्वा प्राक्ततं होमं नित्यमात्मरतिर्मुनिः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याच्चैत्यरतमांगतिमित्यनेनात्मरतेः प्राधान्यमा
हेति ॥ ॥ प्रकरणान् ॥ प्रकरणं रतेरवफवत्वात् ॥ तस्मात्तत्प्रकरणस्थदर्शनमंगं भवितुमर्हतीति ॥ दर्शने फल न
मिति चेन्न तेन व्यवधानात् ॥ अथ दर्शने वै स्यै फलं स्वाराज्यं लक्षणममृतत्वं तथा च तस्यैव प्रकरणमिति वैपरित्य
मिति चेन्न ॥ तेन तां सद्यश्चेन्न व्यवधानात् ॥ स्वसराट् भवतीति तत्र तद्येन संनित्वेष्टात्मरतिमानेवोपस्थाप्यते ॥
न विप्रकृष्टः पश्यति नित्यवहितो प्रास्थितो कारणाभावात् ॥ प्रकरणमेव कारणमिति चेन्न अन्योन्याश्रयात् ॥
दृष्टत्वाच्च ॥ दृष्टं हिलोके सोदयादिज्ञानस्यैतद्रूप्या स्तरुणोदिति हेतुत्वं न तुरते ज्ञानहेतुत्वमिति दृष्टापकारं
त्वादपि अगत्यमवसीयते ॥ प्रकृते निष्कृष्टत्वात् अल्पमहिमत्वात् प्रियत्वादिज्ञानमतोमालिन्यादिकरणं भूतेषु क
रुणाबाहुलाभ्याहते श्वर्याज निरूपाश्रयश्चात्मरतिज्ञानात्मा लिन्यवृत्तिः ततः पराशक्तिरिति अतएव गीयते
तदुध्यस्तदात्मनः तं निष्ठात्मेस्तत्परायणाः ॥ गच्छति पुनरावृत्तिज्ञाननिर्धृषकत्वाद्वा इति तथा यजुर्वेदेऽपि धै

राम
८

पुनरपि विधायिनी रतिः पुं व्यापारेण तत्तथा सवति किंतु पूर्वसकृत्तगोणसत्त्यादि साधनानुष्ठानाधीनि
ति ॥ ॥ अतएव फलान्त्यं ॥ यतः सानक्रियात्मिका अतएव तत्फलस्य निश्रेयसस्यानंतत्वमुपपद्यते ॥ अन्य-
था तद्यथेह कर्मचित्तो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचित्तो लोकः क्षीयते इत्यनेनामृतत्वस्यापि क्षयित्वं प्र
सज्येतेति ॥ तत्त्वतः प्रपत्तिश्चाह्वानज्ञानमित्तरप्रतिवत् ॥ ॥ मयति हि भगवद्वाक्यं ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञा
नवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभ इति ॥ ज्ञानवत्तः प्रपत्तिरुक्ता मर्त्तज्ञानहेतुत्वमु
पपद्यते ॥ इतरप्रपत्तिरिति ॥ यथा तदनंतरं कामैस्तैस्तैर्हृते ज्ञानाः प्रपद्यन्ते न्यदेवता इत्यनेन देवांतरप्रपत्ति
मिदं मुखेनैव प्रपत्तिस्त्येते ॥ तत्र देवताभूतेरेव प्रपत्तिश्चाह्वानकथनं ॥ न तज्ज्ञानस्य ॥ तस्याएव प्रतिपत्तेरु
स्यत्र प्रत्यभिज्ञान इति ॥ चकाराज्ञानान्ततयश्रवणमपि ज्ञानत्वाभावादिधीनं ॥ यथा योमामेवमेव मम मूढा जा
नाति पुरुषात्तम ॥ स सर्वविद् जतिमा सर्वभावेन सारतेति ॥ तथा ॥ भजंत्यनेन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥

शां० सू०

॥९॥

कः श्रुत्यावलीयस्याभक्तेर्ज्ञानहेतुकत्वमवसीयते ॥ यद्यपि दृष्ट्वादिस्मनेन दृष्टोपकारप्रत्यक्षगम्येन श्रुतेरव
वाचाः ॥ तथापि ब्रह्मविषयीण्या रितब्रह्मविषयकज्ञानोपकायत्वेन प्रत्यक्षगम्यं ॥ किंतु ॥ तरुण्यादेरतो तथा द
र्शनेन ब्रह्मगोचरायामनुमातव्यं ॥ तथाच लिङ्गत्वे पर्यवसाना मतिचेतदोषः ॥ तथाहि ॥ यदिकेवल्लगानातीति
वदेन त्वेवं ॥ किंतु ॥ अभिजानातीति ॥ अभिज्ञानं पूर्वज्ञातज्ञानमुच्यते ॥ तथाच ॥ भक्त्युपकारि पूर्वज्ञानं ॥ तत्फ
लप्राप्तिप्रवर्तकमनंतरं यावत्तदा ठ्यं भक्तावभिज्ञे पि भावेनापेक्षते ॥ ब्रीहिबहनेनावघातवदितिकार्यसा
हायार्थमुक्तं ततो ज्ञानदा ठ्येन भक्तिदा ठ्येन सति विना तदिति ॥ तस्मान्नेयं श्रुतिः ॥ किंतु न्यायप्राप्तानुवादः ॥ इ
ति एतमेवार्थं स्फुटीकरोति ॥ प्रागुक्तं च ॥ भक्त्या मामित्यस्य पूर्वब्रह्मसूया कल्पते इत्यभिधार्यं ब्रह्मभूतः प्रस
नात्मानं शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परा मित्युक्तं ॥ तथाच ॥ ज्ञातब्रह्मणः सति तज्ञान
स्य पुनः प्रयोजनात्मा वाद्युक्तमनुवादत्वमिति ॥ एतमेविकल्पो पि प्रत्युक्तः ॥ एतेन ज्ञानस्यांगत्वं निर्णयेन ज्ञान

राम

९

भक्त्योरत्र विकल्पपक्षो पि प्रत्युक्त इति मंतव्यं ॥ न त्वंगांगिनो रेकच विकल्पः संभवतीति ॥ अपि त्राह्यसमुच्चयोपी
ति ॥ देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्यं ॥ कचिदेवं श्रूयते ॥ यस्य देवपराभक्तिर्यथा देवतथागुरो ॥ तस्यैतैकथिता
त्यर्थाः प्रकारांते महात्मन इति ॥ अत्र देवभक्तिरीश्वरेत्तरस्मिन् देवे मंतव्या ॥ गुरुभक्तिसाहचर्यं ॥ साहचरं हि
नाम तत्फलायां भक्तौ भजते ॥ इन्द्रादिदेवास्वाराधिता श्रुतवज्ञानफलाय भवन्तीति साहचर्यमपि तिष्ठायिकं ॥ साह
चर्यादुल्लूकशब्दवत् उक्तयुक्तरूपं भक्तमेतत् ॥ योगसूत्रयार्थमपेक्षणात्प्रयाजवत् ॥ योगः पुन ज्ञानार्थं भक्त्यर्थ
च भवति ॥ समाहितमनस्कताया उपाय्यामपेक्षणात् ॥ ननु गुणानां परार्थत्वादसंबंधः समत्वादिति न्यायात्प्र
धानांगयोगस्य कथमंगांगत्वमित्यत आह भननुगुणानां च प्रयाजवदिति ॥ यथा प्रयाजावाजपेयाद्यंगंतदंगदी
क्षणीयादेरप्यंगंतदंगवबोधकप्रमाणा विशेषात्केवलज्ञानार्थयोगानुष्ठानं प्रसंगेन भक्तिमुपकरोतीति
एवविषयवैराग्यमथुसयार्थमंतव्यं ॥ नन्वीश्वरप्रणिधानाद्देति पतञ्जलिस्मरणं दुरपह्वं ॥ तत्र च ॥ प्रणिधा

शां० सू०

॥१९॥

नयदनामधेयस्य भगवद्भजनस्य समाधिसिध्यर्थं त्वमिति कथं सक्ति प्राधान्यमित्यत आह ॥ गौण्यात्तु समाधि
सिद्धिः ॥ ॥ तत्र प्रणिधानं गौणसक्तिरेव प्रधानं ॥ तथा समाधिसिद्धिरितिनस्मृतिविरोधोपीति ॥ सवति च
वाक्यत्रोषस्तज्जपस्तदर्थमावनमिति ॥ ह्येयारागत्वादित्येनोत्तमास्यदत्तात्संगवत् ॥ ॥ योगशास्त्रप्रस्तावादिदं
सूत्रं योगशास्त्रोक्तारागत्वाविशेषादुक्तिरपि मुमुक्षुणा हेयैव ॥ तथा च सूत्रं ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा
कृशा इति ॥ एवं चेदुच्यते ॥ नैवं वाच्यं ॥ उत्तमास्यदत्तादुक्तेः परमेश्वरविषयत्वादित्यावत् ॥ न हिरागत्वमा
त्रेण हेयत्वं ॥ किंतु संसारानुबंधिरागत्वेन यथासंगत्वमात्रेण न हेयत्वं कित्वसत्संगत्वेन ॥ तथा चेश्वरसक्तिर्हे
यारागत्वादित्यत्र संसारानुबंधित्वमुपाधिः ॥ न च सात्विकी सा ॥ यजंते सोक्तिका देवादिनित्यादिना सात्वि
कत्वकीर्तिनादिति ॥ तदेव कर्मिज्ञानियोगिक्य आधिक्यशब्दात् ॥ तदेव भजने मुख्यं ॥ तस्मादुक्तेर्वामुख्यत्वं
तत्तत्तथैव निश्चितं ॥ यदेव शब्दयते ॥ तपस्विभ्याधिको योगिज्ञानिभ्यापिमथोधिकः ॥ कर्म्येर्मिभ्याधिको

गम
३०

र्यमार्युर्विज्ञायं मनोदोषोपशान्तये इति ॥ अतएव तद्भावाद्बलुवीनां ॥ यतएव तानंददृष्टोपकारमंगमत एव दृष्टोप
कारं निरस्य मनोमालिन्यादिबाधात्प्रधानभगवदनुरागमात्रेण बलुवीनां मुक्तिस्मर्यते ॥ यथा तच्चिन्तावंपुलाह
लादक्षीणपुरग्याचयासती ॥ तदप्राप्तिमयादुखविलीनाशेषपातका ॥ चिंतयंती जगत्पतिपरब्रह्मस्वरूपिणी
निरुध्यतासतयामुक्तिगतान्याकोपकन्याकाः अत्र सुखदुखालिंगेनानुरागो नुमीयते ॥ तेन मुक्तिरिति वाक्यार्थः
द्वारबाधादनबहतकृष्णलेनापिकर्मणा फलसिद्धिरिव नासारागान्मुक्तिस्तस्मादयवगम्यते ॥ ज्ञानमंगमेव ॥ प्र
धानत्वे तु तदभावे फलनस्यात् ॥ चिन्ता च न ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं ॥ तत्कारणश्रवणमननाद्यसंभवात् ॥ कित्वनुराग
नियतानुस्मृतिरेव ॥ नचायमर्थवादः अपूर्वार्थत्वात् ॥ तत्संनिधौ विद्यमानत्वाच्चेति ॥ भक्त्या जानातीति चेन्नानि
ज्ञायाः साहाय्यात् ॥ इदानीं श्रुतिविरोधेन प्रकरणस्थानलिंगबाधश्रुतिश्चिद्यते ॥ यथाश्रुतं ॥ सत्त्या मामभिजतिं
यावान्यश्चास्मितत्वंतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरमिति ॥ तदेवागाहपत्यमुपतिष्ठते ॥ इति वक्तार

॥६॥

॥१०५॥

शां० सू०

॥११॥

स्तां निराकरोति ॥ नैव श्रद्धालु साधारण्यात् ॥ भक्तिर्न सर्वथा श्रद्धात्वेन शङ्कनीया श्रद्धाया कर्ममात्रांगत्वात् ॥ न चै
वमीश्वरभक्तिरिति ॥ तस्यांतत्वे चानवस्थानात् ॥ श्रद्धावान्मज्जेत यो मां समयुक्ततमो मत इति श्रुतं ॥ तत्र भक्तौ
श्रद्धारूपायां श्रद्धांगत्वे प्रतीतेन वस्था प्रसंगात् ॥ श्रद्धाभक्तिसमन्वित इति सैदनकथनाच्च ॥ ब्रह्मकांडं तु भक्तौ
तस्योनुज्ञानाय सोमान्यात् ॥ ज्ञानप्राधान्यं ज्ञानकांडं भित्तुतरकांडं प्रसिद्धिर्न स्यादिति मन्वानं प्रति उच्यते ॥ भ
क्त्यर्थज्ञानकांडं श्रूयते ॥ न ज्ञानार्थज्ञानार्थज्ञापनकांडं द्वयसामर्थ्यात् ॥ अन्यथा धर्मज्ञानार्थं पूर्वकांडाद्भानम
पि ज्ञानकांडं स्यात् ॥ न च ज्ञाने विधिः संभवतीति येन तत्राधान्यादपि ज्ञानकांडं सर्वेदिति ॥ तस्माज्ज्ञानकांडं भक्ति
भ्रमः किंतु भ्रमस्तु कांडं भिति ॥ अत एव ॥ अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति सूत्रितं ॥ न तु तत्तत्तत्त्वाद्भक्तिकांडं भिति ॥ ॥
॥ इति श्री स्वप्नेश्वराचार्यविरतशांडिल्यशास्त्रसूत्राय ताम्बे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥
॥ तस्याभक्तेः साक्षात्प्रयत्नानिष्ठाद्यत्वेन ते निष्ठात्यर्थं सधनांतरापेक्षो ॥ तत्रांतरांगसाधनानि अपरभक्तिप्र

राम

११

भक्तीनेतेषां विवेकाय द्वितीयाध्यायारंभः ॥ बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेरवधानवत् ॥ बुद्धिर्ब्रह्मप्रमितिः सायद्यपि
कृत्यसाध्या तथापि तद्येतूनां श्रवणमनननिदिध्यासनादीनां तन्निष्पत्तयेनुष्ठानमावश्यकं ॥ तत्किं सकृत्तैः कृ
तः शास्त्रार्थ इति सकृत्प्रवर्तते ॥ उतयावद्भक्तिदाढ्यं ॥ तत्रोच्यते ॥ भक्तिपरिशुद्धिपर्यंतं तत्प्रवृत्तिरावश्यकं ॥ य
था ब्रीहिनवहतीत्येनेन विहितव्रीत्स्ववधात्स्ययावद्दुष्यमनुष्ठानं शास्त्रार्थः तथा दृष्टापकारत्वात् मनोमालिन्य
वृत्तिपर्यंतं ज्ञानाद्यनुष्ठानेन तमीयमिति ॥ तेषामगानोयान्यगानितदनुष्ठानं तु न प्रसज्येत इत्यत्रोत्तरं ॥ तदगानां
च ॥ अगानां गुर्वनुगमनवेदाविरोधितकानुसंधानशमदमादीनामप्यनुष्ठानं युक्तं न तद्यंगविकलान्यगानि सै
न्यसेनापतिवत्प्रधानोपकाराय समते ॥ इदानीं बुद्धिविषयपरिशुद्धिश्चिंत्यते ॥ तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वा
त् ॥ तां बुद्धिं परमैश्वर्यैश्वर्यादिमद्विषयणीनिश्रेयसफलाकाश्यपे आचार्यमन्यते ॥ कुतो जीवात्मन्यः ॥ पर
त्वात् ॥ तेः स्वज्ञाने परज्ञानस्थापेक्षितत्वात् ॥ एतन्मते जीवब्रह्मणोऽस्त्यंततदः ॥ अत्रैकपरांबादरायणः ॥ बाद

शां० सू०

॥१२॥

रायण आचार्यः पुनः शुद्धात्मविषयिणीमेवमनुते ॥ तथा च सूत्रं ॥ आत्मेति तूय गच्छंति ग्राहयंति चेति ॥ एतन्मते
जीवब्रह्मत्वकल्पनायामिथ्यात्वाद्युधचिदात्ममात्रबुधेस्तत्त्वज्ञानत्वात् ॥ तदेवमस्ति फलार्थेति ॥ उपपत्तिपरां शांति
ल्यशब्दोपपत्तिभ्यां ॥ ३० शांतिर्ल्य आचार्यस्तु उपपत्तिपरांमेवमन्यते कुतः शब्दो हि वेदस्तथा ब्रूते ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानि शांतं उपासीतेत्युपक्रम्य एष उ आत्मा तद्दयमेतद्ब्रह्मैतत्तमितः प्रेत्याप्तिसंभावितास्मीति ॥ यस्य स्या
दधानविचिकित्सास्तीति ॥ अस्मास्तु शांतिर्ल्यः शांतिर्ल्य इति विचिकित्स्य तदुपपत्तिविषयविदो ब्रह्माभिप्रायल
क्षणाप्रेममक्तिजन्यब्रह्मसंभवफलत्वमाह ॥ प्रवृत्तप्रावाहणिरकामयते निवृत्तपूर्वपूर्वशांतिर्ल्यार्थत्वां नित्या ॥ राम
नित्यसंयोगविरोधः वस्तुतो वेदस्य सगवत्कृतकत्वमेव ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वदुर्तं कृत्वा सामानि जज्ञिरे ॥ छंदः
सिजज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायतेत्यदिश्रुतिभ्य उपपत्तिश्च सवति ब्रह्मखलु परमेश्वर्यवतया श्रुतं जीवे
पतया च तया च श्रुतं ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जाता निजीवंति ये स्यं त्यसि संविशति तद्दिजिज्ञास

योगीतस्माद्योगीमवार्जुन ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेरांतरात्मना ॥ अध्यावां भजते यो मां समेयुक्ततमो मत इति ॥ अ
त्र विशेषणानां तप आधीनामाधिक्यनिबन्धनं विशेषाणां माधिक्यकमादिति ज्ञेयं ॥ नखल्वंगस्य मुख्यादाधि
क्यमुपपद्यते ॥ तस्माद्भक्तिः प्रधानं ॥ सुत्यर्थेनापि तदुपपत्तिपरिहारार्थं पठति ॥ प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्य
सिद्धेः ॥ अत्र कृत्स्नोपि द्वादशाध्याय उदाहरणं ॥ एवं स तत युक्तो यत्तत्कास्त्वापर्युपासते ॥ ये चाथक्षरमव्यक्तं ते
षां के योगवित्तमा इति प्रश्नः सर्वत्र गमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ॥ स नियमं द्रियग्राह्यं सर्वत्र समबुधयः ॥ ते प्रा
प्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ केशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां ॥ अव्यक्ता हि गतिर्मुखदेहवद्विरवा
यते ॥ अनन्येनैव योगेन माध्यायं त उपासते ॥ तेषामहं समुधर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥ सवामि रचिरात्पार्थ मृ
त्यावेक्षितचेतसामिति निरूपणं ताभ्यां सक्तः प्राधान्यसिद्धेः ॥ नार्थवादत्वमायति प्रश्ननिरूपणहि निर्णयार्थ
प्रसिद्धः ॥ नस्तुत्यर्थमिति ॥ केवलागानुष्ठानेन केशाधिक्यमेवेति अध्यात्मसंगाद्वक्तेः ॥ अध्यात्मपत्वशंकापित्या

शां० सू०

॥१३॥

दितिचेन कर्तृत्वादेः परमेश्वरस्य स्वाभाव्यात् ॥ न चैवं केशादिवन्हेरुष्णस्वाभाव्यमन्यथाभवति ॥ तस्मादस्वाभा-
विकत्वमुपाधिरिति ॥ अत एव दर्पणादिप्रतिफलितविंबेसास्वतिमालिन्यादिबाधे पितृत्तप्रकाशादिस्वभावस्या
विरोध एवेति ॥ ननु परमेश्वरस्य सत्यमैश्वर्यं चेत्तु विंधमस्ति ॥ जीवानां लुकथमागलुकः केशादिरित्यत्र हेतुमा-
ह ॥ अप्रतिषिध्यं परमेश्वर्यमद्वावाच्च नैवमितरेषां ॥ न हि कस्यामपि श्रुतौ परमेश्वर्यप्रतिषिध्यमस्ति ॥ येन प्र-
तिषेधं नमपि बाधितं स्यात् ॥ प्रत्युत सः स्वसंकल्पइत्यादिना तस्य स्वाभाव्यमवगम्यते ॥ न च जीवस्येव प्रतीतध-
र्मत्यागकारणमस्ति ॥ सदैवं श्वरत्वात् ॥ सदैवमुक्तत्वात् ॥ तदितरेषां तु जीवानां नैवं स्वाभाविकः केशादिकस्मा-
त्तद्गो० वात् ॥ श्रूयते हि परं ज्योतिरूपसंपद्यस्वेन रूपेणापि निष्पद्येत इत्यादितच्च स्वभावत्वेनोपपद्यते ॥ उप-
पद्येतामियदि परस्य केशादिस्वभावस्यात् ॥ न चैवं तस्माद्दृष्टस्वभावलेक्षणमुक्त्यन्यथानुपपत्त्यापि जीवानां
मोपाधिकी संसृतिरिति ॥ यद्यपि परस्यापि मायोपाधिकमैश्वर्यं तथापि तदुपाधेः कदापि नात्यंतलयजीवो

राम

१३

पाधिबुधीनां तु परमैको सत्यामत्यंतलय एव ॥ न हि भगवतो मायाशक्तिः क्षीयते जीवानां मनंतत्वेन तत्संसारतद्भुज-
नाद्यर्थभगवतः प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति ॥ एवतदो ध्यायती विलेलायवती वित्यादिश्रुतिः ॥ अथात आदेशो नेति नैत्या-
दिश्रुतिश्च ॥ सर्वमस्ते किमिति चेन्नैवं बुद्धानेत्यात् ॥ अथ क्रमशो मुक्त्यावपियदा सर्वबुधीनां विलयस्तदा परोपा-
धेः स्थितौ प्रयोजनाभावात्तस्याप्यत्यंतलये किंकर्तव्यमैश्वर्यस्वभावइति चेन्नैवं भवति ॥ जीवोपाधिभूतानामनंत-
त्वात्तादृशकाल एव नास्तीति युक्तमैश्वर्यं ॥ न च प्रागभावाः प्रतियोगिजनकाः सत्त्वादित्येतावतोपिकालस्त-
थाविधः सिध्यति अथैकदा सर्वजनितप्रतियोगिनइति चेन्न ॥ अप्रयोजकत्वात् ॥ सर्वकार्यश्च न्यकालानुमान-
त्वत्यततर्कश्च न्य अन्यथा सर्वप्रागभावाः कदाचिदजनितप्रयोगिनइत्यनुमानेन ध्वंसानधिकरणमात्राकालः
सिध्येत् ॥ अथाहमवमुक्तस्यामिति धियामुक्तावयत्नप्रसंगइति चेत्फलानि श्रूयेयुपायतानि श्रूयेन तस्माधने प्र-
वृत्तिरस्तु प्रत्युत सर्वमुक्ते निश्चयेन तत्त्वमुक्तिप्रसंगउपादानकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यं यदि परस्य साहजिकतदा

शां० सू०

॥१४॥

विकारित्वमेव प्राप्तं ॥ मदादिवदित्युत उच्यते ॥ प्रकृतिरंतरादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तनात् ॥ प्रकृतिर्नामजडका
र्यमात्रोपादाननुत्पत्त्यस्फुरणरूपसतया प्रकृत्यनुगतत्वेनानुपरस्यकर्तृत्वादि ॥ नच प्रकृतिरेवमतेति वक्तुं शक्य
ते ॥ जीवानामसंगेत्वं प्रसंगात् ॥ तेषां प्रकृतेः परत्वात् ॥ तस्मात्प्रकृतिलक्षणा मायामंतरालीकृत्य परस्यकर्तृत्वा
दिस्वाभाव्यमिति न विकार्यता ॥ नहि मायया सृजन्मायावीमायावीकार्योभवति ॥ यद्यपितादात्म्यकार्यत्वमे
व विकार्यत्वं ॥ तच्च वर्तत एव तथापि क्षीरादिव न स्वरूपपरिवर्तनेन विकार्यत्वयद्वा स्वाधिकविकाराहेतुत्वेन घ
टं प्रतिदंडादिवदविकार्यमस्ति तदेवोक्तं प्रकृत्यंतरालादिति ॥ ननु मायोपादानत्वे मायायामेव जगत्प्रतिष्ठितं
कथं तर्हि तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति श्रुत्या जगत्प्रतिष्ठाप्रतिपाद्यत इत्यत्रोत्तरं ॥ तत्प्रतिष्ठागृहणीयवत्
तस्मिन् ब्रह्मण्यपि विकारप्रतिष्ठानमविरुद्धं गृहणीयवत् ॥ यथा गृहमध्यस्थपीठस्थितो पिण्डहेतिष्ठति पीठे
तिष्ठतीति व्यपदिश्यते तद्वत् ॥ ननु तर्हि प्रकृत्यैव ॥ ब्रह्मान्यथा सिद्धमस्तु न च्युते ॥ मिथोपेक्षया दुसयं

राम

३४

स्वेति ॥ तथा ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति च तत्र किंकस्योपमर्दकं ॥ तस्मात्तत्त्वमस्या दिवाक्येनोक्तं
बोधनमेवोपपत्तिरिति ॥ वैषम्यादसिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञानवैशिष्ट्यात् ॥ ननु सय विषयमेव न सिध्यति ॥ वैषम्य
मात्विषमं हि जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टतदेकर्तृत्वादिवैशिष्ट्यज्ञानमिति चेन्न ॥ यथा सोऽयं देवदत्तः सोऽहमित्यादिप्रत्य
भिज्ञावदेकविशिष्टपरवैशिष्ट्यमंतरेण सामानाधिकरण्यात् स्वरूपाभेदांशो गोचरकत्वेन तदुपपत्तेः ॥ विशिष्टवै
शिष्ट्यबुद्धेरीक्षणिकत्वात् ॥ अथ विशेषमात्रलक्षणया स्वरूपाभेदोपस्थितिरिति मतं ॥ तत्र लक्षणया बोधस्य जघ
न्यत्वात् ॥ लक्ष्योपस्थिताववेच्छेदकोपस्थितिहेतुत्वसत्वाच्च ॥ अन्यथा कदाचिदवच्छेदकमंतरेणापि शक्यं स्मृतिस्त
वेदित्यास्तातावत् ॥ नच क्लृष्टः परस्यादनंतरविशेषात् ॥ नचैवं सति जीवोपाधिके केशादिमत्वमपि परमेश्वरप्र
सज्येतेति वक्तुं शक्यं ॥ उक्ताभेदबुध्यन्तरं केशादेरात्मसंबन्धित्वरूपविशेषनिर्णयादिति ॥ ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वा
भावात् ॥ नचैवं केशादिवदैश्वर्यकर्तृत्वादिलक्षणां परमेश्वरस्य बोध्यते ॥ वैषम्यस्यात्मनः प्रतीतत्वात् ॥ केशावदि

शां० ३०

॥३५॥

खलु सोम्येवं स्यादसतः सज्जायतेति श्रुतिः ॥ कार्यसत्त्वेन कारणसतीति सर्वसत्तामाह ॥ नान्तत्वं अस्तितुस माय
वदाभागवती सृष्टिः सादृश्यसहकार्यपेक्षाचेतनकृता सृष्टित्वात् ॥ मायिकसृष्टिवदिति ॥ नचादृष्टादिमिरथो
तरं ॥ एकत्रात्यपेक्षायां लाघवात्सो गतत्साधनेतरेष्वदृष्टहेतुतायां मानाभावाच्च ॥ एवं सर्वकार्येषु मिथ्याव्य
भिचारादेकनित्यसहकारिशक्तिः सिद्धिस्तदेवांतरानेककल्पनेफलमुखमिति नगौरवायेति विस्तरोऽस्य तृतीय
इति गता प्रासंगिकी च चाप्रकृतिमनुसरति ॥ ॥ तत्परिशुद्धिश्च गम्यालोकवल्लिंगेऽस्य ॥ यद्यपि जानामीछामी
तिवत् ॥ अहं भजेहमनुरज्य इत्येवमादिना प्रत्यक्षगम्यैव भक्तिस्तथापि तस्मादृष्टतरसंस्कारवैशिष्ट्यलक्षणापरि
शुद्धिर्न प्रत्यक्षतौ गिर्णेतु प्रत्येवाक्यते ज्ञानप्रामाण्यवत् ॥ तस्मान्न निर्णयो लोकवजातलिङ्गेऽस्य एव ॥ यथालोके नु
रागतारतम्यं तत्कथादावशुपुलकादिविकारैरनुमीयते तद्वत् ॥ न केवलं लोकवल्लिंगानि सवति महषण्डांस्मृ
तित्योपितानि लिङ्गानि बाहुल्येन लक्ष्यं तद्वत् ॥ समानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सा महिमरव्याति

राम

३५

तदर्थप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्वा प्रातिकूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात् ॥ यथार्जुनस्य संमानं ॥ प्रत्युस्था
नतु कृष्णस्य सर्वावस्थाधनजयः ॥ नलघयति धर्ममात्मा प्रेम्णा सतया च सर्वदेति ॥ बहुप्रीतिर्यथेद्वाकोः पक्षपाते
नतनामिष्टगेपमेव तदृशि ॥ बभारमेघेवर्णे च बहुमानमतिनृपः ॥ प्रीतिर्यथा विदुरस्य ॥ यानः प्रीतिः पुष्कराक्ष
त्वदर्शनसमुद्रावासा किमारव्यायते तु श्यमंतरात्मा हि देहिनां ॥ विरहो यथा गोपीनां ॥ गुरुणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवी
मिननः समं ॥ गुरवः किं करिष्यंति दग्धानां विरहाग्निना ॥ इतरविचिकित्सा यथा श्वेतद्वीपनिवासिनां नोरददृश
नेपि विघ्नबुद्धिः यथा चोपमन्योऽपि कीटपतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ॥ नतु शक्रत्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥
महिमवृद्धौ अध्यायमस्य यथानरेके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः किं त्वयानां चित्तो देवः केशवः केशनाशनः ॥
स्वपुरुषमस्मिन् विदुषा राहस्तं वदतियमः किल तस्य कर्णमूलं ॥ परिहरमधुमथ न प्रपन्नोऽश्वरहमन्य नृणां न वेद
ष्ठावानां ॥ तदर्थप्राणस्थितिर्यथा हनूमतः ॥ तेनैव चोक्तं ॥ यावद्दामकथालोके तावत्प्राणा विप्रम्यं ह मिति ॥ अ

॥३६॥

शां० ३१

शां० सू०
॥३६॥

यवाकृतकृत्यातामपिनारदादीनांतदेकाराधनार्थं प्राणाधारणं ॥ अतएवश्रुतिः ॥ यंसर्वदेवानमंतिमुमुक्षवो ब्रह्म
वादिनश्चेति ॥ तदीयतामावस्कृत्वसौरुपरिचरस्य ॥ आत्मारज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ॥ एतद्वावगतं सर्वं
मितितल्लेखते सदेति ॥ सर्वश्रुतेषु तद्वावायथा ॥ प्रल्हादस्य प्रसिद्धः ॥ उक्तं च तेनैव ॥ तस्मात्सर्वेषु श्रुतेषु सक्तिरव्य
सिचारिणी ॥ कर्तव्या पंडितैर्ज्ञात्वा सर्वश्रुतमयं हरिमिति ॥ तस्मिन्नेवाति कूल्यं यथा हंतुमागते पिभगवति श्रीभू
तेनोक्तं ॥ एतद्देवैराजगंनिवासनमोस्तुते शार्ङ्गगदारिपाणे ॥ प्रसत्तमोपालयलोकाधिरथांगपाणे द्रुतवी
यसंख्ये ॥ आदिशब्दादुधवाक्रुरादिचेष्टितान्यपि द्रष्टव्यानि ॥ यद्यपि द्वेषप्रतिपक्षमावादित्यत्रेदमुक्तं ॥ तथापि राम
तत्र रागलिंगत्वेन ॥ अत्र बहुशक्तिपरिशुद्धिलिंगतयेति विशेषइति ॥ ननु स्वामिश्च नुरागिणांतदनुग्राहता रतम्य
वत्तद्द्वेषार्थादियासवंतिते पिकिलिंगानि नैत्याह ॥ द्वेषादयस्तनैव ॥ तदसंभवादेव यथा कृतं भगवता द्वेषाय नूनं ॥
नक्रोधानचमात्सर्यं नलोभोनाशुभामतिः ॥ भवति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमइति ॥ शिशुपालस्य तु द्वेषा

राम
३६

ब्रह्मप्रकृतिश्चोभयमपिकारणं परस्परमचेतनचेतनाभ्यां स्वज्ञानाय स्वशक्तिविषयाय चापेक्षितत्वात् किं
कस्योपेक्षकमिति इदानीं स्वशास्त्रे व्यवहारलाघवाय पदार्थसकलनमुच्यते ॥ चैत्यचित्तो न तृतीयं ॥ चैत्याप्रकृतिः
विद्वत्तयोर्न तृतीयमर्थयामत्रेत्यर्थः ननु तृतीयमिधियां चोद्यतइति चेदयमर्थः ब्रह्मस्मिन्नेजातत्वे प्रकृति
स्मिन्ने च ज्ञेयत्वं निषिध्यते इति अथ प्रकृतिपुरुषयोरसंबंधे सर्वकार्यविलोपः संबंधेतु स एव तृतीयइत्यत आह ॥
युक्तौ च संपरायात् ॥ मिथइत्यनुवर्तते तौ प्रकृतिपुरुषौ बुद्धिस्थौ परस्परप्रतिसंबंधस्वरूपौ नत्वा गंतुकं कश्चित् ॥
कस्मात्संपरायात् ॥ अनादित्वादेव तथा च गीतासु ॥ प्रकृतिपुरुषं चैव विध्यनादी उभावपीति अनाद्येव संबंधांतर
मस्त्विति चेन्न जेजडाजडाविकल्पेन तयोरनन्यत्वादिति ॥ ननु प्रकृतिर्मिथ्यैव मायारूपात्वात् तस्याः मायातु प्रकृतिवि
घातमायिनंतुमहेश्वरमित्यादिश्रुतिष्यः तथा च कथं वेद्यपदार्थइत्यत आह ॥ शक्तित्वान्नान्ततवेद्य ॥ वेद्यप्रधानं
नान्ततनमिथ्याभावितुमर्हति कुतः शक्तित्वादेव ॥ नहि मायावीमायाशक्तिविना गंडूकस्येव भवति ॥ किंच कुतस्त

॥३७॥
॥३८॥

शा० सू०

॥३७॥

वरमक्तिं जनयित्वा जन्माभावफलाय भवति ॥ तस्मात्मादुर्भावाभावपुनर्गोचरत्वं परभक्तेः शब्दादेवावगम्यते ॥ तच्च दि-
व्यस्वरातिमात्रोद्भवात् ॥ जन्मकर्मचमेदिव्यमित्यत्र किं दिव्यत्वं न धर्मयोगाभावात् ॥ तस्मिन् दृष्टासिद्धेः नापि दिवि
भवत्वं मूलोक्तजन्मन्यव्याप्तेः किंतु जीवशरीरं वनं न तोषादानकत्वं ॥ अपितु स्वमायाशक्तिरुक्तत्वं ॥ अतएव मोक्षधर्मेना-
रदं प्रतिपन्नगवद्वाक्यं ॥ मायैषा हि मया स्पृष्टाय न मां परयसि नारदेति ॥ तथा गीयते ॥ अजोऽपि संनव्ययात्मा स तामीश्वरोऽपि
संन ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संसेवामियुगेयुगे इति ॥ न चासौ तिकत्वे शरीरत्वव्याघातः भोगाय तने सौ तिकत्वनियमा-
त् ॥ अथ भोगाय तनत्वं मेव शरीरत्वमिति चेन्न चेष्टाश्रयस्य तत्वे लाघवात् ॥ चेष्टात्वं तु क्रियागतो जीति विशेषः ॥ न च-
क्रियैव चेष्टा मत्तशरीरक्रियायां तद्व्यवहारापत्तेः न च साक्षात्प्रयत्नजक्रियात्वमेव चेष्टात्वं ॥ घटादावपि चेष्टा इति व्यवहा-
रप्रसंगात् सर्वक्रियायाः साक्षात्परमेस्वरप्रयत्नजन्यत्वात् ॥ एवं च परमेश्वरशरीरे बोध्यमाने तच्छरीरे चेष्टासिद्धि-
र्यास्तां तावेदिति न च तत्त्वाधिक्यं ॥ तच्छरीरस्य ब्रह्मांडानुपादाननया घटादिवदतत्त्वभावात् ॥ इन्द्रियाप्रकृतित्वाच्च ॥ न

राम

१७

नुस्वतः प्रयोजनाभावे कथं प्रवर्तत इत्यपेक्षया माह ॥ मुख्यं तस्य हि कारुण्यं ॥ लोके हि निरुपाधिदुःखप्रहाणाय प्रवृत्ते
षु कारुणिकव्यपदेशः ॥ न चासौ मुख्यरूपाजन्यदुःखहानाय पुण्यार्थं चापि अंततः प्रवृत्तेर्निरुपाधित्वं संभवति ॥ नापि
परदुःखप्रहाणमात्रप्रवृत्तेस्तथा ॥ धनाध्युपाधियुक्ते तद्व्यवहृतेः किंतु निरुपाधिपरकेशनाशिनो भगवत एव मुख्यं
कारुण्यं ॥ तत्कृत एवान्यः प्रयोजनार्थिषु कारुण्यव्यवहारो गौण इति ॥ तस्माज्जननीयादृष्टमयेत्यस्वकारुण्यात् प्रवृ-
त्तिरिति ॥ ननु नराणां च नराधिप इत्यादि न विष्मृतीनामपि भगवद्द्रव्यकथनाद्वा जाधिपत्तेरपि मुक्तिस्त्यादित्यत आह ॥
प्रणित्वान्न विष्मृतिषु ॥ जीवोपाध्यनवच्छिन्नविषयैव पराशक्तिः ननु प्राणाधिजीवोपाधियुक्तेषु नराधिषु भक्तिमुक्तिफ-
लेति ॥ ॥ धृतराजसेवयोः प्रतिषेधाच्च ॥ धर्मशास्त्रेषु धृतराजसेवयोः प्रतिषेधः स्मर्यते परमेश्वरे तु तं न स्यादिति
॥ वासुदेवपीति चेन्न कारमात्रत्वात् ॥ ननु दृष्टीनां वासुदेवोऽस्मीति विष्मृतिषु श्रुतिस्तथा च राजादिवत्सोऽप्यजनीय-
एव स्यादिति चेन्न ॥ परब्रह्मणा एव रूपाकारमात्रत्वात् ॥ यथाह पाराशरः ॥ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते

शां० सू०

॥१८॥

॥यत्रावतीर्णविष्णवाक्यं परं ब्रह्म निरा निरा कृतीति जीवत्वे तं न स्यादिति॥ प्रत्यक्षि ज्ञानाच्च॥ वासुदेव विषये परं ब्रह्म
प्रत्यक्षि ज्ञानाच्च श्रूयते॥ ब्रह्म ण्यो देवकी पुत्रो ब्रह्म ण्यो मधुसूदनः॥ सर्वभूतस्थ मेकं नारायणं कारणरूपं मकारणं प
रं ब्रह्म स्वस्वमिति॥ स्मर्यते च॥ प्रत्यक्षि ज्ञायथा प्रलये दृष्टानुभावेन युधिष्ठिरं प्रति मार्कंडेयेनोक्तं॥ यः स देवो मया
दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः॥ स एव पुरुष व्याघ्रः प्रबद्धीते जनार्दन इति तथा तयोस्मि रथ दृश्यो भगवानिति श्रुत्वा ज
नमेजयेनाभिहितं॥ तपसा सौ दृश्यो हि भगवान्लोक पूजितः॥ तं दृष्ट्वंतस्ते साक्षा श्रीवत्सांक विष्णु मिति॥ च
कारा तद्देवतेषु फलस्मरणं लिङ्गात्॥ तर्हि विष्णु तिष्ठतर्कं तर्तनं तत्राह॥ दृष्टिषु श्रेष्ठेन तत्तत्॥ आदित्यानामहं विष्णु राम
रित्यादौ तेषु श्रेष्ठत्वं परमेश्वरस्यैवेति दृष्टिमात्रार्थं विष्णु तिकथनं॥ तच्च वां देवेपि दृष्टिषु श्रेष्ठत्वमित्येतावन्मात्र
दृष्टि विधानार्थं विष्णु तिष्ठु वासुदेवकीर्तनमिति॥ एवं सिद्धेषु च॥ एवमनेन प्रकारेण वासुदेववत्परं ब्रह्म लिङ्गतया
प्रसिद्धेषु वराह नृसिंह नामनरामभद्रादिषु भक्तिरपि मुक्तिफलेति बोध्यं॥ यद्वा एव ब्रह्म लिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु

स्मरणं तत्परमं भक्तिस्ततो मुक्तिरित्येव क्रम इति॥ अथ प्रायशो भगवतो वतारविषयाण्येव लिङ्गानि तानि स्मर्यते॥ ब्र
ह्म ज्ञानतत्त्वात्॥ पूर्णविषयतैव युक्तेति सत्रये सिद्धांतमाह॥ तद्वाक्यशेषात्प्रादुर्भावेष्वपि सा॥ सापराभक्तिः प्रा
दुर्भावो विषयाभावो भक्तिरस्मादिदं ज्ञायते वाक्यशेषात्॥ देवां देवयजोयांति भद्रतायांति मामपि इति प्रतिज्ञाना
र्थं स्थिरीकरणाय देवतांतरभक्तिनिदायां वाक्यशेषो भवति॥ यो यो यायां तनु सक्त अध्याचितुमिच्छति॥ तस्य त
स्याचलां श्रद्धातामेव विदधाम्यहमिति॥ तत्र यो यो यायां सक्त इत्येतावतोक्तार्थं सिद्धौ तनुपयं तनिर्देशादुक्तेस्त
न्वात्मविषयतात्पर्यमुनीयते॥ प्रकरणं च सक्तेरेवेति॥ जन्मकर्मविदश्चाजन्मने शब्दात्॥ जन्मशरीराविनाशतवे
दप्रणयनदैत्यसक्तदर्शनादिकार्या भगवतः शरीरवियहः॥ कर्मचवेदप्रणयनदितत्तत्त्वेदिनो जन्माभावकला
या॥ शब्दो भवति॥ यथा॥ जन्मकर्मचमेदिव्यमेव यो वेति तत्त्वतः॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्मनेति मामेति सोऽर्जुनेति॥ न च
जन्मकर्मवेदनस्य साक्षादमृतत्वफलमुपपद्यते किंतु उद्धतमनोमालिन्यादि निवृत्तिद्वारा तद्विशिष्टपरमेश्वरगो

शा० सू०

॥३९॥

तुल्यमज्ञातं ज्ञायते ॥ मद्रकायांतिमामपीति आदिना सप्तमे एव तज्ञापनस्यापि प्राप्तत्वात् ॥ किंतु परमते विघ्ननाशनसा
धनाकांक्षया कीर्तनादिकमेवोपक्रांत ॥ सक्तिरहितेन गौणवृत्त्यात् तृतीयांतेन निर्दिश्य परमजनसाधनत्वं तेषु विधीयत
इत्यत्रार्थवादाकांक्षायामयिते तेषु चाथहमिति पञ्चात्रान्वयः ॥ अन्यथा सत्तया सजननेन च मयि स्थितिरिति वाक्यंति
घत्ता ॥ कीर्तनादिषु सक्तिसाधनत्वेनायुर्धृतमिति वडुक्तिरहो गौणः शक्यः संस्कारेषु स्रग्यह इति ॥ यद्वा सज्यते मे भिरि
ति व्युत्पत्त्या तासु सक्तिरहो उद्दिहत् ॥ अथवा चतुर्विधा सजनने मा मिति सजनगणपाठात् ॥ स्थित्व तु उदाराः सर्व एव
ते इत्यौदार्यगुणौ गौणाद्गौणत्वमिति ॥ ॥ रागार्थप्रकीर्तिसाहचर्यश्चेतरेषां ॥ ॥ एवं हि श्रुतं ॥ स्थाने हर्षकेशात्वे
प्रकीर्त्या जगत्प्रहृद्यदनु रज्यते चेति तत्र साक्षादेवानुरागार्थत्वं कीर्तनस्थ श्रुतं ॥ तस्माह च यत्सततं कीर्तयतो मां यतंत
श्रव्यादिना कानामपि तदेव फलमिति ॥ ॥ अंतराले तु शेषास्थिरुपास्थादौ च ब्रह्मको उवाच ॥ स जंत्यनन्यमनसो ज्ञा
त्वा भूतादिमव्ययं ॥ ये स जंति तु मां सत्तया मयिते तेषु चाथहमि त्येतयो रंतराले गौणसक्तयः श्रुताः परमत्तया गानि सव

राम

१९

ति ॥ परमसि संदेशादेवेति भावः ॥ ता यथा ॥ सततं कीर्तयतो मां यतंतं श्रुद्ब्रताः ॥ नमस्यंतं श्रमां सत्तयानित्ययुक्ता उपा
सते ॥ ज्ञानये ज्ञेन चाथ न्येय जतो मा मुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखमिति ॥ तथा नन्या श्रितयतो मां ये ज
नाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमिति ॥ तथा यांति देवव्रता देवान् नित्यं न्यांति पितृव्रताः ॥ भूता
न्यांति भूते ज्यायांति मघाजितो पिमां ॥ पत्रपुष्पफलतोयं यो मे सत्तया प्रयच्छति ॥ तदहं सत्तय पहतमश्रामि प्रयतस्मि
न इति ॥ तथा यत्करोषियदश्रामि यज्जुहोषि तदासियत् ॥ यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरु छेमदर्पणं ॥ शुभाशुभफलैरेवं
मोक्षमेकमबंधनैरिति तत्र नास्ति सिधानं कीर्तनं ॥ सत्तयर्थयत्नश्चात्र लौकिकोपगता प्रस्तावा दुक्तः दृढव्रतत्वं मद्रुत्ये
कादश्रुपवासाधनुष्ठानं ॥ नमस्कारस्वस्यापकर्षबोधक करद्वारः संयोगादिव्यापारः ज्ञानयत्नश्च द्विविधः मुख्यगौ
णभेदेन एकत्वे पृथक् विषयतया ॥ तन्मात्रचित्तत्वं तु ध्यानं अनुस्मृतिश्च यागः पूजा सगर्वतमुद्दिश्य पत्रादिदानं च ॥ तथा
विहितनिषिद्धसर्वकर्मणां परमेश्वरसमर्पणमिति ॥ न केवलमेतान्यंगानि किंतु मनोव्रत्तेत्युपासीत ॥ आदित्यानामहं

शां० सू०

॥२०॥

विष्णुरित्याद्युपासनादिशब्दकवली कृतान्यपि सक्तिसाधनानि कुतो ब्रह्मकांडस्य सर्वस्यापि सक्तितत्त्वाधनप्रतिपा
दकत्वादिति ॥ तास्यः पावित्र्यमुपक्रमात् ॥ तास्योगोणसक्तिस्यः पावित्र्यमंतः करणमालिन्यहेतुदुरितक्षयपुवहारं ॥
कुतः पवित्रमिदमुत्तममित्युपक्रमात् ॥ सत्केरंतः करणधर्मत्वात् पावित्र्यस्यांतरंगत्वादिति ॥ तास्य प्रधानयोगात्कला
धिक्यमेके ॥ तासु कीर्तनादिषु यो मत्तया प्रयच्छति नमस्यतश्च मां सत्केत्याद्यादौ प्रकरणादिसिद्धांगभावेषु पुन-
र्भक्तिसंयोगकथनं प्रवृत्तसर्त्तकीनां तदनुष्ठाने फलाधिक्यार्थमेवेत्येके आचार्यामन्यते ॥ नाम्नेति जैमिनिः सप्तवात
जैमिनिराचार्यस्तु तासु गौणत्वसिद्धेः इत्येनेनाभिचुरन्यजेतेत्यादौ विवक्षित्या कीर्तनेन सक्त्या यजनेन च परमसक्तिं
साधयेदिति ॥ सामानाधिकरण्यसप्तवां नाम भावेनान्यार्थमन्यते न फलांतरार्थगौरवादिति सावः ॥ अत्रांग
प्रयोगानां तथाकामं संभवो गृहादिवत् ॥ कीर्तननमस्यादीनां सहानुष्ठानमेकैकेन ॥ विनापि धर्मेण वा नुष्ठानमिति
त्रयः पक्षाः ॥ तत्राद्येकस्य विदनुष्ठाने च न्येषां निष्कलत्वप्रसंगात् ॥ द्वितीये विकल्पप्राप्तावर्थे कथनियमस्यात् ॥ तृती

राम

२०

रुद्राणां शंकरश्चास्मीत्यादि विष्णुत्मात्मसु श्रेष्ठ्यमात्रं दृष्टिर्मतव्या ॥ उक्तं च वाराहे ॥ विष्णुरुद्रांतरंब्रयातयः श्रीगौर्यं
तरतया ॥ तद्भांतिकानां मूर्खाणां वाक्यं शास्त्रविगहितमिति ॥ शंकरस्य ब्रह्मलिङ्गं श्रुतिस्मृत्यादौ बहुलमुपलभ्यत इ
ति ॥ इति श्रीस्वप्नेश्वराचार्यवि० द्वितीयाध्यायस्य प्रथमान्हिकं ॥ उक्तौ दृष्टौ पकारकौ ज्ञानयोगौ संप्रतिप्र
तिबंधकदुरितक्षयमुखेनापवर्गवित्योगोणसक्त्युच्यंते ॥ सक्त्या सजनोपसंहाराद्गौण्यपरायैतद्येतुत्वात् ॥
सजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा स्मृतादिमव्ययमित्यनेन नवमाध्यायप्रतिपादितपरसक्तिमन्मद्यतस्य आह्वितं ॥ सततकी
र्तयंतो मां यततश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां सक्त्या नित्ययुक्ता उपासत इत्यादितस्य आधे सजंति तु मां सक्त्या मयिते
तेषु चाथहमिति तदुपसंहारः ततस्तत्र न चित्रयाय च जेतति वत्सामानाधिकरण्यनसक्तिनाम्ना सजनेन फलं प्रा
प्येदित्यर्थः ॥ एकसक्तिर्विशिष्टतइत्यादौ सगवद्भक्तौ सक्तिशब्दस्य प्रयुक्तत्वेन संज्ञाप्राप्तेः सक्तिमजनयोरैकाग्र्य
त्वाच्च ॥ नाथत्र परसक्तिः फलभावनया विधीयते ॥ तस्याः कृत्यसाध्यत्वेनाविधेयत्वात् ॥ नचापितस्याः निश्चयसह

॥३६॥

॥१०५०॥

शां० सू०

॥२१॥

यादितथाकालादित्तमपिकश्चिद्वलं॥यथाध्यायं कृतेयजन्यसैस्त्रेतायां द्वापरे च यत्॥यदा प्रोतितदा प्रोतिकलौ सं
कीर्त्यकेशवमित्यादिकं न च व्यभिचारः बलवत्प्रत्येकाजन्यसक्तिप्रतीकीर्तनत्वादिना हेतुत्वादिति॥ननु कीर्तनाद्यांतरा
लिकानां सर्वेषामेव पावित्र्यं द्वारमुत्तमेषां चिद्वन्यदर्पीत्यत आह॥॥अबोधोर्पणमस्य मुखे॥सगवत्यपि शुभाशुभक
र्मणां स्वफलाजननलक्षणबंधासाव एव द्वार॥यथा कृतशुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे० कर्मबंधैर्नैरिति॥अर्पणमंत्रोऽपि पु
राणां तरे॥कामतो कामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभं॥तत्सर्वं त्वयि सन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति न चैवं स्वातंत्र्य
प्रसंगः॥तत्करणबलेन पापाचरणासावस्यापि तद्गत्वात्॥यथा स्मृतिः॥न वेदबलमाश्रित्य पापकर्म रतिर्न वेदि
त्यादि॥तस्मात्पावित्र्यतदितरविषयमेवेति॥अत्र शुभकर्मसांश्रमविहितनित्यनैमित्तिकात्मकबोधः॥सम्यगाश्र
मपरिपालनाद्वैद्यलोकादिः फलतत्प्राप्तौ मुक्तये विलंबस्यादिति बंधः॥ब्रह्मण्यर्पिते तु तत्प्रसिद्धिः॥एवं कर्मर्पणा
ज्ञानकृतकाम्यफलयोरपि पश्चादर्पणफलसाव एवेति॥अथ गोपीधेवविशेषश्चित्येतत्तत्र श्रुतिस्मृतिमध्येय

राम

२१

स्वरूपमुच्यते य एषांतरादित्येहिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्च श्रुः हिरण्यकेश इत्यादि॥तथा ध्येयः सदा सवित्रेव
मादितत्र किमेवं विधेयं ध्याननियमः पूर्णप्रादुर्भावादौ वा॥अथाश्रुतेष्वपीति॥तत्र ध्येयः स्वरूपश्रवणानियमप्रा
प्ता उच्यते॥॥ध्याननियमस्तु दृष्टः सौकर्येति॥ध्यान ध्येयनियमकथनं दृष्टार्थं नानाविषयत्वे चित्तविशेषसंभवात्॥त
स्मात्सौकर्यार्थमेव तत्कथनं हेतुं॥अदृष्टार्थं विकल्पादिप्रसंगात्॥तस्माद्यथाश्रुतेषु व्यवस्था॥अतएव गोपीनां शिषु
पालादेश्च तन्निमग्नतरेणैव ध्यानदुर्लभफलमुपलब्धमिति॥उद्यद्भिः पूजायामेव प्रयुक्तः॥कुतो ज्ञायते विष्णुं पूजयेदि
त्यादिनानित्यकाम्यपूजातादर्थ्यं विहिता॥तस्याः परमत्पंगत्वमात्रमत्र विधीयते॥न तादर्थ्यं॥इतरयागानां तु न ता
दर्थ्यं श्रुतं॥तेषामीश्वरो दृश्यकत्वं सक्तिसंयोगश्चास्य विधातव्यमिति वाक्यस्य दस्यात्॥अथ विष्णवे उरुक्रमायस्
ते चरुमित्यादि विहितस्य सक्तिसंयोगोऽस्ति चैतत्सत्यं काम्यानां तत्फलं नैव निराकांक्षत्वात्॥जीवनमात्रनिमित्तक
नित्यपूजायास्तु सक्तिसंयोगविधौ बाधकाभावात्॥नित्यत्वेन सततोपस्थितिलाघवाच्चैति अतएव माह धर्महि

शां० सू०

॥२२॥

सायुक्तधर्मनिष्ठायां सर्वकर्मस्वहिंसाहिधर्मोयमनुरब्रवीत् ॥ कामरागबहिर्वेद्यांनिघ्नंतिपशून्तराः ॥ विष्णुमेवास्मिजा
नंतिधर्मादेवयजंति ॥ पायसैः सुमनोऽसिश्चतथापियजनंस्मृतमिति ॥ ॥ अथ पूजाप्रस्तावादधिकरणत्रयं ॥ ॥
पादोदकं लुपाद्यमव्याप्तेः ॥ ॥ एवं स्मर्यते ॥ गंगाप्रयागगयापुष्परनैमिषाणि पुण्याणि कुरुजांगलया मुनानि ॥ का
लेन तीर्थसलिलानि पुनंति पापायादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः इत्यत्र तत्किं पादसंयुक्तजलं पादोदकं उत पादद
तकोत्सृष्टं जलं ॥ तत्र पाद्यमेव पादोदकं कुतो जायते ॥ अन्यथा व्याप्तिप्रसंगात् ॥ तथा हि भगवतः साक्षात्पादसंबंधो
न भवति ॥ नाथवतारद्वारा तस्यानुष्ठातृसंनिधानासम्भवात् ॥ किंतु पूजाधिष्ठानप्रतिमापादसंबंधादुपचारः त
त्रापि प्रतिष्ठितायाः अप्रतिष्ठितायास्तु पूजार्थमावहने सति ॥ तथा च शालग्रामशिलाद्यधिष्ठाने पादाभावा
त्तं न स्यात् ॥ तत्रैवं व्याप्त्यनुरोधात्पाद्यमेवास्तु ॥ प्रतिमाद्यत्यंतव्यवहितकल्पनाप्रसंगात् ॥ ॥ स्वयमद्यर्पितं ग्राह्यं २२
मविषेयात् ॥ पूजायां भगवते दत्तं नैवेद्यनिर्माल्यादिकं वैष्णवं सात्त्विकं च इत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन विहितं ॥ तथे

राम

यस्तत्रास्त्रार्थः ॥ एककृतावन्यस्यानुष्ठाने च प्रसज्यते गौरवात् ॥ तस्मादेषः तेमिथोवाच्यमिवानादरादहेतुर्वेति पूर्वः
पक्षः सिद्धांतस्तु सर्वाण्येव साधनानि प्रमाणा सत्वात् ॥ किंतु सहानुष्ठाननियमो नास्ति प्रमाणाभावात् ॥ एषां तु गं
धधूपदीपनैवेद्यादीनामेकप्रयोगश्रवणं तदितरेषां चैकं तु यथाकालं यथासंभवमनुष्ठानं गृहादाविव ॥ यथा गृह
साधने लक्षणत्वं बाधाहरणं कदाचिदेकः कदाचिन्मिश्रः इति ॥ न ह्येतावता लुणाहरणादीनामकरणात्त्वमायाति ॥ त
स्माद्यद्यादृशदुरितक्षयसमर्थं तत्तादृशदुरितक्षयं कृत्वा सर्वैः स्वस्वसामर्थ्यदर्शिते परमं किं सिद्धिरिति ॥ तथा च गी
यते ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इति ॥ ॥ ईश्वरतुष्टेरकोपिवली ॥ ॥ तेषु मध्येयः कश्चिदतिशयानुष्ठा
नेन बलवान्भवति ॥ स एकोपि परमेश्वरतुष्टिं न यित्वा परमं कृतं प्रभवति ॥ बहुतरङ्गिणिलपरिचर्यामिरपि नेतरः
प्रसुस्तुथितितथैकेनापि निर्वर्त्तकसंततवृत्तपादसंबाहनेन ॥ तद्वत्कीर्तनेनाद्यन्यतमेनापि दृष्टतरसेवितेन भगवत्प्र
सादाद्भगवद्भक्तिः प्राप्यते ॥ यथा बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादान्तरि च सी

शां०सू०

॥२३॥

दपरादेषु व्यवस्था ॥ ॥ देवपूजापराधाद्येतेहात्रिंशत्परिकीर्तता इत्युपक्रम्य हात्रिंशदपराधास्तत्र तत्राय श्रितानि। च वि
हितानि तत्र किं सर्वापराधवर्जनं पूजायामगमुत केषां चिह्नं नमो ॥ केषां चित्युरुषार्थ इति ॥ अत्रोच्यते ॥ अकर्मण्येन पु
ष्टेण यो मामर्चयेते नरः ॥ पतनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व सुधर इत्यादितत्राकर्मण्यानां युष्माणां पयुदस्तत्त्वां न पूजांग
त्वं ॥ किंतु पूजाक्रमप्रयोगमध्ये आचमनादिना तदपराधो कृते तं निमित्तमपेक्ष्य प्रायश्चित्तं ॥ यत्र दत्त्वांगं धमाल्यादि धूपयो
मेप्रयच्छति ॥ अनेन पूजाक्रमसंयोगापराधे तत्तत्क्रमस्य पूजांगत्वाद्गवैगुण्यपरिहातत्राय श्रितस्यांगत्वं दृष्टव्यं ॥ यत्र
च पूजामंतरेण दंतकोष्ठमखादित्वा यस्मात्पुनरपि तिष्ठत्यादि श्रुतं ॥ तत्र व्यक्तमेव पुरुषार्थत्वमिति व्यवस्थेवेति ॥ एवं
पूजायाः सक्तिसंयोगसिद्धौ यत्र पुष्ट्यं फलं तोयमित्यनेन सगवदुद्देश्यकदानमात्रस्य सत्संगत्वविधीरित्याह ॥ ॥
पत्रादेर्दानमन्यथा हि वैशिष्ट्यं ॥ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चान्यदपि तद्देहे ॥ तत्तद्देयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय च क्रिणे इत्यादिना
प्राप्तस्य सगवदुद्देश्यकसर्वदानस्य सत्संगत्वविधिः ॥ अन्यथा यत्रादि चतुष्टयविशिष्टविधानं स्यात् ॥ प्रत्येकं विधौ वा क

राम

२३

यमेदः तस्मात्पत्रादिराहेन प्राप्तदानमनूद्योपव्ययत्त इत्यनेन नित्योपवीतस्य दर्शंगत्ववत् ॥ सत्संगत्वविधिरेव युक्त इ
ति ॥ स्मरुतजन्यत्वापरहेतुभावाच्च क्रियासंश्रयसः ॥ सक्तयः सर्वकर्मसंश्रयस्य एवाकुतः परमक्तिहेतुत्वात् ॥ इतरथ
मजन्यत्वाच्च ॥ यथा बहुवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताः ॥ ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भावराहृश्च
सक्तौ प्रयुक्तः ॥ गंगाजलेन किं न वसंति मस्यां देवा लये पक्षिगणानसंति ॥ भावेऽस्ति तास्ते न फलं लभंते तीर्थाच्च देवा यत
नास्त्रमुख्यादिति ॥ तथा चतुर्विधा सजंते मां जनाः स्मरुत नोर्जुनेति ॥ अत्र पूर्वस्मरुतजत्वाद्भक्तीनां तास्तेभ्यो मुख्याः एतेन
सक्तिर्मीमांसायां विचारोयुज्यते न मीमांसायामित्युक्तं ननु भक्तीनां ॥ त्रगौणमुख्यभावस्तथासति चतुर्विधा सजं
ते मां जनाः स्मरुत नोर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थि जिज्ञानी च स रतर्षसेति चतुर्णां तुल्यवदभिधानं किं कृतमित्यत आ
ह ॥ गौणत्रैविध्यमितरेण स्मृत्यर्थत्वात्साहचर्यं ॥ गौणत्रैविध्यमवता सांमुख्येन साहचर्यं श्रवणं तु स्मृत्यर्थं ॥ यथा
राजसमंभिव्याहारेणामात्यातां ॥ एवं पापक्षयं विषदुधारादिनिमित्तस्मरणकीर्तनाद्यर्थसक्तिः ज्ञानार्थयज्ञाद्या

चरणजिज्ञासाभक्तिः यथात्मनो वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादि ॥ तथास्व
कर्मणा तमस्य च सिद्धिं विन्दति मानवाः ॥ अत्र लति निजवर्णधर्मतोयः सममतिरात्मसूक्तद्विपक्षपक्षे न हरति नू
चहंतिकं चिदुडुचैः स्थिरमनुसंतमवेहि विष्णुसक्तमित्यनेन स्वस्ववर्णाश्रमविहितवेदानुवचनादीनां ज्ञानार्थं
मनुष्ठानं जिज्ञासाभक्तिः ॥ अर्थार्थिताभक्तिरपि द्विविधा ॥ तत्रैका परमसत्तयर्थं क्रियमाणा पूर्वोक्ता ॥ अपुराराज्यन
क्रियमाणा च कीर्तनादिरूपा यथासौमानमनोरथो न्कामान्स्वर्गविघ्नपरपदं ॥ प्राप्नोत्या ॥ राधिते विष्णो निर्वाणम
पि चोत्तममिति ॥ तत्र निर्वाणप्राप्तिः परमसक्तिद्वारेति परमसक्तिप्रयोजनार्थिता ॥ योऽप्यजंति तु मांसतया मयिते तेषु
चाथ हमित्यनेन सहैकवाक्यत्वात् ॥ यच्च भावगते ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं स
ख्यमात्मनि वेदनं ॥ इति पुनः सर्पितो विष्णोः सक्तिरित्यनेन बलवत्प्रणीतिः ॥ एतेष्वेव यथायथं मन्तव्यं विनीयं ॥ तदेव मुपाधी २४
नामेषां मुपधेयसां कार्यं पि न दोष इति ॥ अनुकीर्तनादीनां भगवत्कथमात्मादिप्राधान्यघटत इत्येकाया मुच्यते ॥ ब

हसात्तत्त्वादेव तद्भक्तेन स्वयम्पियात्वं भोजनधारणादिना स्वापयोगकार्यमित्यर्थः ॥ स्वयम्पियहणे प्रतिपत्तिः
सिध्यति ॥ धर्मशास्त्रे तु वर्जनीयमेव ॥ यथास्याद्युद्देशेन त्यक्तपुरोडाशस्यापि उत्तरार्धं स्विष्टकृतमवेद्यति ॥ यजम
मानपंचमाः पुरोडाशं सप्तयंतीति प्रतिपत्तिः तथेदमपि वचनादेवा अन्यथान्यसात्वतेष्वपि न प्रतिपाद्यते ॥ परद्र
यत्वात् ॥ वचनादिति चेन्न ॥ न हि वचने स्ववर्जनमुक्तं ॥ अथ ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यादिना ब्राह्मणत्वादात्मनोऽपि दातृप्र
संग इति चेत् ॥ ज्ञानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन परस्वत्वापादनरूपत्वात् ॥ नैव प्रतिपत्तौ युक्तं ॥ पुरोडाशस्यापि यजमाने प्रतिप
त्तिदर्शनात् ॥ कथादिवत् ॥ प्रतिपत्तिरपि स्वत्वापादिकैवेति चेत् ॥ तदेवं यत्रान्यसात्वतासंपत्तिः तत्र स्वयं ग्रहणेनाथवेगुण्य
परिहार्यमेव ॥ तथास्वयंदत्तपाद्यादिधारणेऽपि ज्ञेयमिति ॥ किंचैतदन्तान् प्रदायैभ्यो यो मुंक्ते स्तेन एव स इत्यत्र समान
कर्तृकत्वात् स्वत्वाध्वंसः समानकर्मत्वप्रतीतिश्चासमसिद्ध्या हतनशः सामानाधिकरण्याना च यात् ॥ तैर्दत्तानित्यत्र वि
जातीयपरत्वे मानाभावात् ॥ तस्माद्वा धकं विना देवभ्यो दत्तमपि शोक्तव्यमिति ध्येयं ॥ निमित्तगुणव्यपेक्षणा

शां०सू०

॥२५॥

मामादिकः कथां॥ नारायणाश्रयां पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीमित्यादितस्माद्युक्तमार्तो निवेशनमिति॥ भूयसामन
नुष्ठितिरिति चेदाप्रायणमुपसंहारान्महत्त्वपि॥ स्यादेतत्॥ न्यायविरोधादेतद्वचनानां स्वल्पपापविषयत्वमेव यु
क्तं॥ अन्यथाप्ययः केशसाध्यानामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यमिति चेन्न॥ तेषामारागसंहारस्मरणान्केशाधिक्या
त्॥ यथातस्मादहं निर्वाविष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने॥ नयाति नरकं शुद्धः संक्षीणाखिलकल्मष इत्यनेन सातत्योपसंहा
रात्॥ उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थत्वादिति भावः॥ न चोपक्रमे कालः श्रूयते येन तद्विरोधादुपसंहारस्य सिन्धुत्वमिति
पि सवेत्॥ तथा च केशसामान्याननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं॥ प्रातर्निशितथासंध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् इत्येतद
वयुत्यानुवाद एवा॥ नाथनुतसाधिकारकमिदं॥ कृते पापे तु तापौ वै यस्य पुंसः प्रजायते॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरि
संस्मरणं परमित्यस्यापि सर्वाप्रायश्चित्तांगानुतापस्यानुवादत्वादेकमित्य॥ स्यापि प्रायश्चित्तांतरैरपेक्ष्यस्य न्याय
प्राप्तस्यानुवादः अन्यथा सिद्धेरन्वाक्यानि विशिष्टविधयश्च सवैयुरतो यच्छृङ्खलगतत्वाद्यथायथमनुवादार्थः

राख

२५

वादत्वं पूर्ववाक्यानां॥ अतएवान्यत्रापि किंकरादं उपाशौ च नयमोन च यातनाः॥ समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशबोलंबनंसदा॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत्॥ नाशौचं विधेते तस्य सपवित्रकरो यत इत्यादितिसातत्यमिति॥ ॥ लघ्वपि स
त्यधिकारे महत्प्रेषकमपरशहृहानात्॥ ॥ लघ्वपि सकृत्स्मरणकीर्तनादि महतामपि पापानां शेषकं नाशकं सवेत्॥
यतो सत्यधिकारे प्रायश्चित्तांतराणां सर्वेषां त्यागलक्षणहानिप्रतीतेरित्यर्थः॥ यथागीतं सर्वधर्मन्यरित्यज्यमामेकरे
णं ब्रज॥ अहंत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्ष इत्यामिमांश्च इति॥ अत्र न काम्यकर्मत्यागपूर्वकत्वमर्थः॥ काम्यत्यागे पापाभावात्॥
किं न गवता मोक्षणीयं॥ अथ पापांतरं नाशं॥ काम्यत्यागस्यास्पृष्टार्थत्वापत्तेः॥ मित्यनैमित्तिकयोरपित्यागपूर्वकथान
स्यार्थः॥ तयोस्त्यागे यदि विधिरस्ति ततः पापं किं मोक्षणीयं॥ अथ नास्तीति वाच्यमेव वाक्ये नैव तद्विधानात्पापजनक
त्वात्॥ अर्थसर्वधर्मन्यरित्यज्येत्यनेन सन्यासिनमनुष्ठानतदधिकारिकमिदं॥ तेषामथ वकीर्ण्यदि प्रायश्चित्तस्मरणान्
तैः सह विकल्पप्रसंगात्॥ पूर्ववहन्महतामनुष्ठानं च स्यात्॥ न च सातत्येन तद्दोषपरिहारः॥ महापातकयुक्तोपि ध्यायं वि

शां० सू०

॥२६॥

मिषमच्युतं। पुनःस्तपस्वीभवति पंडितपावनपावनइत्यादिनालघुनोपिमहत्स्येपकत्वात्। किंचसन्यासाश्रमस्यासंनि
धानेनबुध्यनारोहात्। तस्माद्यथा लोके सर्वाचिहायमांभजक्लेशोत्तेनाशयोर्मित्यत्रक्लेशानाशकांतरहानिः प्रतीयते
तथात्रपापनाशकांतरत्यागोवगम्यतेवाक्यादेव। एतेन कथंचित्सन्यासद्विधायकेन सह एकाध्यायपाठेपि प्रकरणसं
निधानयोः सबलत्वात्। किंचअस्मिन्ध्याये काम्यानाकर्मणान्याससन्यासे कवयो विदुरित्यादिना काम्यकर्मत्याग एव
कोनसन्यासाश्रमः॥ एवंचप्रायाश्चत्तांतरत्यागसकल्येन केवलमगवन्नामादिस्मिरार्तियस्तर्तुमिच्छति। तदधिकारिकं
मेवसकृत्स्मरणादि। तथाचनानिन्नाधिकारादुपणसमुत्थितिः नापिक्लेशभयाद्भूयसामननुष्ठानं। दुःखमित्येवयत्कर्म
कायक्लेशभयात्यजेत्। सकृत्त्वारत्तिसत्यागनैवत्यागफललभेत। इत्येनेनतादृशान्यासस्येहयत्वात्कलिकल्मषमत्यु
ग्रनरकार्तिप्रदं नृणां। नयातिनिरयंसद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृतइत्योदितदधिकारपरएवंअपिचेत्सुदुराचरोभजतेभो
मनन्यभाक्। साधुरेवसमंतव्यः सम्यगववहितोहिसः॥ क्षिप्रंभवतिसर्वात्माशश्वच्छांतिनिगच्छति। कोतेयप्रसिजानीहि

राम

२६

हिरंतस्थमुभयमेवेष्टिसंबंधवत्॥ स्मरणाकीर्तनादीनांभेपरभूतयंगतयातदंतर्गतत्वमनारभ्यफलांतरश्रवणात्तद्विभावे
नोत्कर्षोपियथाराजसूर्योत्तिर्गतवैष्टिप्रधानाथनारभ्यफलांतरसंबंधात्तत्तत्कथ्यते॥ यथाहृदस्पतिसवः क्वचित्प्रधान
मपिवाजपयांगतहृत्प्रमादसत्त्वात्त्यांविशेषात्॥ एवंप्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्येवेदाध्वरेषुयत्॥ स्मरणादेवतद्विष्णोःसं
पूर्णस्यादितिश्रुतिः इत्येनेनसर्वकर्मणानैमित्तिकांगत्वेननापिप्रवृत्तेः स्वभावांगत्वरचर्गादिफलायप्राधान्यंचनेविरुध
मिति। इदानीमार्तभक्तोविशेषश्चित्यते॥ स्मृतिकीर्त्योः कथादेश्वार्थप्रायश्चित्तभावात्॥ स्मरणाकीर्तनकथानमस्कारा
दीनामार्तभक्तोनिर्देशस्तत्प्रापकृतनरकार्तिमतांतत्तत्प्रापक्षयहृत्तुत्वेनकथनात्॥ तथागुरुणिगुरुणिलघुनिलघून्
यपिप्रायश्चित्तानिभैत्रयंजगुः॥ स्वायंभुवादयः प्रायश्चित्तान्यशेषाणितपः कर्मात्मकानवै॥ यानितेषामशेषाणां
कृष्णानुस्मरणं पर॥ तथातुनामकीर्तितंभक्त्याविलाभपुनमनुत्तमं॥ भैत्रायाखिलपापानां धातूनामिवपावकः
एवंसर्वाश्रमानिगमनं सर्वतीर्थविगाहनं॥ नतथाफलदंसौत्तेनारयथाकथायथा॥ पावितांगांसुसंवृत्ताः श्रुत्वा

॥३६॥

॥३७॥

रंपर्यादिति चेदनालक्षणो यो धर्मः शास्त्रयोनितादितिन्यायादलौकिकार्थः ॥ श्रुत्येकगम्यइत्यत्र न विप्रतिपद्यामेहे ॥ किंतु स्त्री
शूद्रादीनां मितिहासपुराणद्वारा चांडालादीनां च स्मृत्या त्वारवडुपदेशपारंपर्यज्ञानमपि श्रुतिमूलमेव सति ॥ तथा तेषां
सामान्याहिंसाधर्मादिज्ञानं ॥ अन्यथा तदसिद्धिप्रसंगादिति ॥ ॥ अतो ह्यविपक्षभावानामपि तल्लोके ॥ यथा सर्वाधिकारः अ
तः खलु येषां मत्र परमसक्तिर्विपक्षभावं गता तेषां त्रैवेतद्दीपे भगवल्लोके परमसक्ति साधनानुष्ठानं स्मर्यते ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतः ख
तद्दीपो महाप्रभः ॥ तत्र नारायणपरमानवाश्चंद्रवर्चसाः ॥ एकांतभावोपगतास्ते सत्ताः पुरुषोत्तमे ॥ इत्याद्युपक्रम्य तेषां परम
क्तिसाधनानुष्ठानं श्रुतं ॥ सहितं स्वास्थ्यावतस्ततस्तमानवा दुताः ॥ कृतांजलिपुटात् दृष्टानमइत्येवोदिनः ॥ ततो विवदत्ते
षां मश्रोषा विपुलध्वनिः ॥ बलिः किलोपक्रियते तस्य देवस्य ते नैरैरित्यादितस्मात्सर्वत्र तदधिकार इति ॥ अतएव तदुपर्यपि वा
दरायणः संभवदिति सूत्रितं ॥ अथ विपक्षभावानामपि कथं तल्लोक इति उपोद्घातेनोच्यते ॥ क्रमोपगत्युपपत्तेस्तु ॥ लुखाग
तत्रांशकाव्यवेच्छेदार्थं नारायणीय एव श्रूयते ॥ येषि निष्कलुषालोके पुण्यपापविवर्जिता इत्युपक्रम्यादित्यमंडलद्वारानिरूप्य

प्रद्युम्नसंकर्षणव्यूहक्रमेण तमसि धाया सिहितं ॥ समाहितमनस्कास्तनियताः संयतेन्द्रियाः ॥ एकांतभावोपगता वास्तुदेववि
रांतिते इति गत्व सिधानं ॥ तथा तत्पश्चादुक्तं ॥ ये तु दुग्धे घृतालोके पुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषां त्वया विनिर्दिष्टा पारंपर्यक्रमा गतिः
चतुर्थ्यं चैव ते गत्यांगच्छंति परमं पदं ॥ नूनमेकांतधर्माय श्रेष्ठो नारायणप्रियं ॥ अगत्वा गतयस्ति स्त्रोयद्गच्छं ॥ त्वय्ययं हरिर्मित्ये
कगत्य सिधानं च पक्षसक्तिविषयत्वेनोपपद्यते ॥ अन्यथा विरोधात् ॥ तस्मादपक्षविषयस्तल्लोकलाभ इति ॥ उक्तांति स्मृतिः
वैक्यशेषात् ॥ उक्तांतो सत्यायुक्तो योगबलनचैवेत्युपक्रम्य ॥ ३० ॥ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यः प्रयातित्यज
नृदेहं स याति परमां गतिमित्युक्तं ॥ तत्र वाक्यशेषात् ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लवर्णमासो उत्तरो यणः ॥ तत्र प्रयातांगच्छंति ब्रह्म ब्रह्म
विदो जना इति क्रमादिति श्रुता ॥ तथा आब्रह्म ब्रह्मना लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यत इति वा
क्यशेषलोकोपक्रमाद्युपशङ्कमहिम्ना च समीपलोकप्राप्तिरविपक्षभावानामेव युक्ता ॥ विपक्षभावस्थितिनतल्लोकगमनम
पि फलं युज्यते ॥ तत्फलस्याक्षयित्वात् ॥ तल्लोके साधनानुष्ठानश्रवणाच्च ॥ किंच अविपक्षसत्तेस्ततएव क्रममुक्ति सिद्धौ स्तत्का

शां० सू०

॥ २८ ॥

लीनस्मरणविधिर्वैयर्थ्यप्रसंगात् न च तेन परमकृतिसमुच्चयो घटते। पुरुषः स परः पार्थम्यत्वात् स्वस्वनन्येति तन्निरपेक्ष
मोक्षसाधनत्वावगतेः॥ तस्मात्तल्लोकेत्यधिकारः सारतममेस्तनखत्वन्वयत्रमत्यनिष्कर्मो कर्मविधीयत इत्यनेन कर्मोत्प
तिहेतुत्वेव। मक्तिस्तन कर्मोत्पत्तिकृत्युक्तं प्राक्। तदंगानामप्राप्तिः स्यादिति चेन्न प्रधाने प्रधानांगप्राप्तेर्निषादस्य पतिया गंग
वादिति। श्रद्धादीनां तु वैदिकमात्रांगकर्मनिवृत्तिर्न तु स्मरणकीर्तनादेर्मक्तिः। धनं सेति तावत्तैवाधिकारसिद्धौ न विद्याप्र
युक्तिकल्पना युक्ता॥ अस्तु तर्हि महापातकिनामपि परमत्तावधिकारस्तथा तदंगवेदानुवचनादावपीत्यत आह॥
महापातकिनं स्मार्तौ॥ पतनहेतुपापपराणां पुनरार्तिमत्तावेवाधिकारः प्रायश्चित्तवन्नान्यत्र॥ तस्यापक्षयस्य सर्वापेक्ष
यार्थ्यार्हितत्वात्। सुज्ञानो बधयेत्यापमित्यादिना तदुपगमे तु स्मृतरामधिकारसिद्धिः। अथैकांतिकप्रस्तावात् सधर्मः पर
मक्तिर्न सिद्ध्यति त्रिकांकापि राचीमपाकरोति। सैकांतसावोगीतार्थप्रत्यक्षिज्ञानात्। सापरासक्तिरेवैकांतसावोनान्यः कुतो
गीतार्थेन प्रत्यक्षिज्ञानश्रवणात्॥ यथानारायणीय एव॥ सहोपनिषदो वदो से विप्राः संमिमाः स्थिताः यजति विधिमास्थाय यथा

राम
२८

न मे मक्तः प्रणश्यति इत्यनेन तथानरकाः। कृष्णकृष्णोति कृष्णोति नारसिंहं तिचु क्रुः॥ इति संकीर्तिते विष्णो नारकैर्भ
क्तिपूर्वकानारक्याया तनाः सर्वास्तेषां नष्टमहात्मनामित्यादिना च मत्तयेधिकारः सूच्यते इति। अत्र कीर्तनस्योच्चार
णमात्रत्वमिह प्रतीतिः। न तु प्रथमांतिपदे न्यादिनियम इति॥ तस्थानत्वादप्यधर्मः कलेवालीवत्। प्रायश्चित्तं हित
स्यैकं हरिसंस्मरणं परमित्यादौ नामातिदेशेन प्रायश्चित्तान्तरधर्मस्तनमंतव्यः॥ प्रायश्चित्तस्थानत्वात्। तस्थानो विहितत्वादित्यर्थः
यथा खलेवालीयूपाभवतीत्यत्र परियोजने यूपकार्यखलेवाली विधिरिति न यूपधर्मार्थस्वीकरणादिप्रसंगः तद्वदत्र न खलोपा
दिवापनानां प्रायश्चित्तधर्माणां मत्प्राप्तिरिति। न च कीर्तनादेरपि पापक्षयहेतुत्वात् प्रायश्चित्तत्वमेवेति वाच्यं। प्रायोत्ताम तपः प्रो
क्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतमित्यनेन तपो रूपप्रायश्चित्तशब्दो मुख्यः अन्यत्र देहिगोण इति ध्ये
यं। अथाज्ञानां प्राधान्याधिकरणनैयत्यात्तदधिकारश्चित्यते॥ आनिघ्नो न्यधिक्रियते पारंपर्यात् सामान्यवत्॥ निघ्नश्चांडा
लान्नियो निरस्तस्य तं मत्तावधिक्रियते। ससारदुखजिहासाया अविशेषात्। अथ वेदाध्ययनानधिकारात् कथमत्रैवर्णिकानां स इति चेत्तत्राहाणा

शां०सू०

॥२९॥

त्वतः सत्त्वेवानेकसंबंधकल्पनागौरवादपि ॥ तस्माज्ज्ञानं परं ब्रह्म सर्वत्रानुगतं स्वतः ॥ तदभेदोद्दृश्यमात्रेद्दृश्यभेदस्तत्सत्यरो ॥ घ
टो ज्ञानमितीदृश्यः स्यात्प्रत्यक्षसंनिवेति ॥ अस्ति स्वरूपधीर्नैव स्वत्वेनानुपस्थितः ॥ तदुपादानविषयज्ञानेच्छाकृतिहेतुता ॥ त
स्यासविषयत्वेन हेतुत्वेलाघवं महत् ॥ यत्तत्सविषयब्रह्म गुणवन्नैव गौरवात् ॥ कालस्यैवोपाधिकृता तज्ज्ञानत्वादिकल्पना ॥ तच्छ
क्तिर्मायाजडेसामान्यात् ॥ तस्य ब्रह्मणोऽवयवशक्तिर्मयीति गीयते ॥ दैवी त्वेषा गुणमह्यी मम मायादुरत्यया ॥ मामेव ये प्रप
द्यन्ते मायामेतां तरेतिते ॥ माया ध्यक्षेण प्रकृतिसूयते स चराचरं ॥ हेतुतानेनैकौ ते यजगद्विपरिवर्तते ॥ तन्मायात्वं तु कार्याणां
वैचित्र्यां नानृतत्वतः ॥ कार्यसत्त्वोपपत्त्यर्थं ब्रह्म सत्ताश्रुतेरपि ॥ मिथ्यात्वस्यानिरुक्ते श्रुतमिथ्यात्वं न सा प्रतीतिरिति ज्ञानेन
बाध्यत्वं मिथ्यात्वमिति चेन्न हि ॥ मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वात् सत्यत्वं स्तुतरां स्थितं ॥ मिथ्यात्वस्य च सत्यत्वे अस्य सत्यत्वमोगता ॥
अलीकानामभावाच्च मायत्वे तु सदेव तत्तत् ॥ रज्जौ सर्पादिसानं यदन्यथा रव्यातिरेव सा ॥ अन्यत्र स दसत्वाभ्यां बोधाबाधव्य
वस्थितः ॥ सामायाजडसामान्यज्ञेयं तु नित्यमेव तत् ॥ अन्यथा त्वव्यवस्था स्यात्तस्माच्चिज्जाड्यनित्यता ॥ व्यापकत्वाध्याया

राम

२९

नां ॥ एवं व्यापकत्वे स्थो व्यापकत्वसमुद्भवः ॥ व्यापकत्वां हि तादात्म्या व्याघोपादानतामता ॥ न तावत्समवायेन भेदसंबंधगौरवा
त् ॥ शब्दानां समवायोऽपि शृंगग्राहिकया लघुः ॥ सर्वेन सर्वकार्येषु कारणत्वं परेशितुः ॥ न मितत्वं हितद्वयैर्वाध्वे चतुगत्वतः
बुधे स्तु साक्षिभावाया बोधयत्वं यतो धियः ॥ बोधव्याया बुधिजत्वे व्यसिचारोऽपि संभवेत् ॥ स्तु ॥ स्थितस्य प्रलया बुधेः
प्रथममुद्भवः ॥ कार्यकारणभावादि बुध्या निर्मातृत्वं प्रपद्यते ॥ स्वतो निर्विषया ये वा चेतन्योपाधिभावतः ॥ तैलादिव प्रदी
पस्थं सप्रकाशप्रकाशिनी ॥ करिष्यामीति संकल्पादहंकारो भवस्ततः ॥ स एतत्तद्वदस्यमित्येवमादिबहुश्रुतः ॥ बुधैर्विका
रेष्विच्छादावनुगत्वादहंकृतेः ॥ व्यापकत्वं तत्तत्स्वत्वे बुध्या व्यापकत्वावतः ॥ ईदृशो हंकृतिजन्यत्वात्तन्नैयत्यादहंकृतेः ॥ मा
त्राश्रुतेरिन्द्रियादीनामहंकारोऽपि कारणः ॥ तत्र राहस्यैरूपरसगंधत्वसंज्ञया ॥ सामान्येन वा राहस्यैरुपलब्धत्वात् ॥ चापि हेतवः
सर्वत्र ग्रहणं एव स्यात्तत्त्वानामिति वेदतः ॥ विकारग्रहणं जातिग्रहणं तद्वदहंकारस्थितः ॥ एवं व्यापकत्वं त्वानां व्यापकत्वं तु कमात् ॥ ब्र
ह्मादिसर्वतत्त्वानां घटोपादानता स्फुरानकर्मणान्यथा सिद्धिरित्युच्यते ॥ तदात्म्यादन्यथा सिद्धिरतादात्म्यप्रयोज

गम

शां०सू०

३०॥

कं॥ एवंकारणतत्त्वानां मोक्षोपायंतयायुनः॥ निर्मितप्राणिबुद्ध्यासिसत्तादात्म्यात्स्थकृष्टक॥ आसर्गप्रलयादीनां बुद्धि
र्नास्तियतः क्वचित्॥ स्रष्टुस्तो जीवबुद्धीनां लयोनतः समोक्षणे॥ अथानीश्वरसाम्यानां बुद्धेः सर्गो नियुज्यते॥ क्रमादिनिग
माभावादित्यतस्तत्त्वमुच्यते॥ न प्राणिबुद्धिस्तोसंभवात्॥ क्रमादेवर्षिसर्पादेः श्रूयते कस्य बुद्धितः॥ न संभवतिसर्गायां
तस्मादीशोपि बुद्धिमान्॥ ॥ निर्मायोच्चावचश्रुतिश्च निर्मिमीते पितृवत्॥ उच्चावचानि भूतानि धर्मधर्मानुसारतः॥ नि
र्माय निर्मिमीते सो वेदांस्तद्धितकाम्यया॥ यथा पितोत्याघपुत्रानेतान ध्यापयत्यपि॥ हिताहितपरीहारौ वाक्येस्तद्वयं प्र
भुः॥ मिश्रोपदेशानेति चेन्नः स्वल्पत्वात्॥ अयमीश्वरो नैव हितः पितृसमो हितः॥ पापसाधनहिंसासि मिश्रया गोप
देशनात्॥ इति चेन्न प्रधानस्य फलसौख्यादि घपेक्षया॥ अगहिंसाफलाल्पत्वात् न हितस्तद्विधानकृत्॥ ननु कृत्वा गहिंसा
या प्रधानैकफलत्वतः॥ न सामान्यनिषेधस्य विषयत्वं प्रसज्यते॥ कुर्यान् कुर्यादित्येवं विकल्पस्वन्यथा भवेत्॥ तस्मादिशो
षादन्यत्र स्यात्पदाहवनीयवत्॥ अत्रोच्यते गहिंसया स्यादपूर्वस्य हेतुता॥ पापहेतुश्च सामान्यहिंसेत्येवा विरोधिता॥ अ

राम

३०

पियति धर्मिणः ततो विशिष्टं जानामि गतिमेकांतिना नृणां केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणाथ वेति प्रश्ने प्रत्युत्तरं॥ समुवाठे धनी
केषुकुरुपांडवसेनयोः॥ अर्जुने वमनस्के वैगीतासगवता स्वयमिति॥ तस्मादेकांतता परमभक्तिरिति॥ अथ गौण्योपि साक्षान्मु
क्तिं जनयंतु को दोषस्तत्राह॥ परां कृत्वा सर्वेषां तथात्याह॥ परां भक्तिं कृत्वा सर्वेषां मुक्ता उपयोगः॥ तथा हि स हेतुकं भगवा
नाह॥ य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैश्च सिद्धास्यसे॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैथत्यसंशयमिति॥ तत्रैतद्धर्मस्योपदेशफलमपि ब्रह्म
सावापतिरित्येतावत्तार्थसिद्धौ भक्तिमयि हेरां कृत्वा तिकिमर्थमाह तस्या मोक्षसाधनत्वेन श्रुतत्वात्॥ अत एवोपरि चरवसोरासारा
ज्यधनं वेत्यादिना परमेश्वरानुरक्तिरूपाया भक्तेर्लिङ्गदर्शितमिति॥ यतः प्रयोजनत्वाभावात् तस्मात्सर्वेषां मोक्षहेतुत्वेन मोक्षा
जनकत्वात्॥ एवं च दृष्टार्थता भवति वाक्यस्येति॥ ॥ इति श्री स्वप्नेश्वराचार्यशतसूत्रीयभाष्ये द्वितीयोऽध्यायस्य द्वितीयमाह
कं॥ समाप्य द्वितीयोऽध्यायः॥ भजनीयोत्तमत्वेन भक्तेरुत्तमतायतः॥ भक्तनडावत् श्राव्य भजनीयो निरूप्यते॥ भजनीये
नाद्वितीयमिदं कृत्वा न स्यत्स्वरूपत्वात्॥ ॥ ज्ञानाधीना ज्ञेयस्य सिद्धिरिति तत्रेषु निर्णयः ज्ञानं सत्तानजातिः साक्षात्प्राप्तौ तदस

शां०सू०

३१॥

अन्यथाराजसेवादावप्यपूर्वप्रसते॥अतएवेश्वरप्रीतिप्रदत्तं कर्मणांश्रुतं॥येनुधर्म्यमितमिदंयथोक्तंपर्युपासते॥श्रद्धा
नामत्परमाभक्तास्तेतीवमेप्रियाः॥रोषतोषादिसत्त्वपिनससारित्वमीशितुः॥तद्वृत्तत्वाददुःखत्वांनित्यमुक्ततयापिच॥व्यु
त्क्रमादथयस्तथादृष्टं॥प्रलयोव्याथतत्त्वानां व्याथकेषुक्रमान्तः॥व्यापिकायामृदिव्याथघटादिलयदर्शनात्॥॥इ
ति श्रीसुप्रेमेश्वराचार्यविरचितशांडिल्यशातसूत्रीयभाष्यस्यतृतीयेप्रथमाह्निकं॥॥जीवस्यब्रह्मसावोहिमुक्तिरित्यभिधी
यते॥तद्विवेकतयात्रापिमजनीयविवेचनं॥अन्यस्यात्कृत्यत्कथं तत्त्वघटेतेतिवितर्कयन्॥जीवानांभगवद्भावयोग्यतामा
हसूत्रकृत्॥तदेक्यंनानात्वैकत्वमुपाधितोनवस्ततः॥॥सर्वैरवल्विदं ब्रह्मनेहनानास्ति किंचन॥यथाप्रकाशइत्येकः
हस्तर्लोकमिमंरविः॥क्षेत्रक्षेत्रीतथाहस्तर्लोकप्रकाशयतिभारत॥क्षेत्रक्षेत्रीपिमांविधिसर्वक्षेत्रेषुसारतेत्यादिसंस्तस्यैव
त्वमेवस्वभावः॥अतएवयोनानात्मप्रत्ययः॥सर्जोपाधिबुद्ध्यात्मानकृतःतथाचश्रुतिःएकदाबहुधाचैवदृश्यतेजलचं
द्रवत्॥वैष्णवेच॥सीतनीलादिभेदेनयत्कंदृश्यतेनभः॥त्रांतदृष्टिमिरात्मापितथैकःसन्त्येकैक्यगिति॥ततःपरमत्स्या

राम

३१

जीवोपाधिबुद्धिहानेसतिपुनरेकत्वमप्यविरुद्धं॥यथादित्यस्यप्रकाशात्मनःप्रतिबिंबोपाधिदर्पणाद्यपगमेतद्वत्
एथगेवचेनपरैणोसंबंधात्प्रकाशात्मनां॥॥एथगेवपरस्परमत्यतस्मिन्नाःप्रकाशात्मानएवजीवाः॥अन्यथाकश्चि
न्मुक्तःकश्चिद्व्यवस्थानस्यादितिचेन॥कथंचिदनीश्वरसारख्यानांतथासंसर्गपिसेश्वरसारख्यानांतदसंस
र्गात्॥कथंप्रकाशात्मनांप्रमेणपरमेश्वरेणसहद्रष्टृत्वदृश्यत्वलक्षणसंबंधाभावात्॥तेषांस्वप्रकाशातयादित्येनेवप्र
दीपानामप्रकाशानांतथाचानीश्वरत्वमसार्वज्ञत्वमज्ञत्वचब्रह्मणःस्यात्॥नचपरप्रकाशातेषांजाड्यप्रसंगात्॥
नापिमिथोबुद्धिद्वयाप्रकाश्यत्वंतद्विमतमोक्षिभवेनैवांतःकरणासत्त्वद्वयानन्वतदयोग्यत्वतत्संभवति॥नखल्वावरण
निवृत्तावधिदीपांतरंप्रकाश्यतइति॥बाह्याभ्यंतरप्रकाशकेषुकश्चिदोपाधिकेथेकधर्मायेषुस्वयंज्योतिरेवायंपुरुषइ
त्यादौगोणोज्योतिःशब्दःतस्माच्चिदात्माजगत्प्रकाशकत्वेनैवसिध्यतीतिनतत्रपरापेक्षाकिंचमनोधर्मतत्त्वाधियोरधि
ष्ठानतयात्मात्मसिद्धिरप्रत्यहैव॥बुद्धिद्वतीनांतुगोणएवज्ञानत्वसुरवत्त्वव्यवहारः॥किमानमात्मनांभेदेबुद्धितत्त्वमि

३१॥

३१॥

शां० सू०

३२॥

दासता ॥ बंधमोक्षणव्यवस्थातेनित्यमुक्तात्मना कुत इति ॥ अविकारिण एव ॥ सतात्मानो ज्ञानेच्छादयस्तद्गुणाजानामीच्छा
मिस्रवीदुःखीत्यादिप्रत्ययादिति मतेनिरस्यत्राह ॥ नविकारिणस्तु करणविकारात् ॥ न ज्ञानादिविकारवन्त आत्मानो
भवितुमर्हति ॥ कुतः सुखोपलंभादिकरणत्वेन ज्ञानादीनामुपपत्तेरात्मनामविकारित्वात् ॥ तथा हि सुखोपलब्धिः स
करणिकेत्याद्यनुमानेतादृशकरणसंबंधस्य तादात्म्येन सत्त्वात्तौरत्वादिवदित्यनुमानाच्चा एव महत्त्वस्यापि करणात्ता
दात्म्येनैव मनसा ग्रहणं ॥ सुषुप्तो मनो लयेतदग्रहणं ॥ कालोपाधीनां कालत्ववदिति दिक् ॥ अथ कथं जीवस्य ब्रह्मसाव
इत्यपेक्षायामाह ॥ अनन्यसत्त्वात्तद्विलयादित्यंतं ॥ पुरुषः सपरः पार्थसत्त्वाल्लभ्यस्वनन्यथा ॥ यस्यांतस्थानि
भूतानियेन सर्वमिदं तत्तमिति श्रुतं ॥ तथा सत्त्वे कलस्ये पुरुषे पुराणे मुक्तौ किमर्थं क्रियते नयति इति ॥ तस्मात्परमं तत्त्वा
त्रेणाबुधेरत्यंतलये सत्तिब्रह्मादिनदावा विलक्षणा मुक्तिरित्यर्थः ॥ तथा च तदीयबुद्धिविलयबुद्धिप्रागभावासहचरि
ब्रह्मनंदोवाप्तिमुक्तिरितितल्लक्षणां सूचितं अत्र बुद्धिर्जीवोपाधिर्मता ॥ भगवत एव बुद्धितत्त्वाप्युपगमात् ॥ अथ ब्रह्मानं

राम

३२

यप्रबलदुःखस्यानुबंधिवदेहेतुता ॥ विधार्थीयं न आयुक्तस्तदभावस्य बोधकः ॥ तथा सर्वमिह हिंसाया अस्यादुःखोद्योहे
तुता ॥ सत्ययागादि हिंसातोयदुःखप्रबलनतत् ॥ प्रधानफलसौख्यादेनैयत्यां न्यांतरीयकं ॥ अन्यथातिप्रसंगस्याप्रबलावा
निरुक्तिः ॥ तस्माज्जातिविशेषोयदुःखेषु प्रबलत्वता ॥ प्रायश्चित्तादिमरणे प्रयागमरणे पिवा ॥ आत्महत्याकृतदुःखंतु
खलापेक्षया लघु ॥ अतः प्रत्यवमर्षे पिप्राहपंचविशोपितत् ॥ स्वल्पत्वा नबलीयस्व घत्रदुःखस्य गौरवं ॥ पर्यग्रीकरणोत्सर्ग
स्तत्रश्रुत्येव दर्शितः ॥ पंचसूनायहस्थाना मिति स्मृतिषु चोदितं ॥ न सामान्यविशेषोक्तिनभ्रश्रन्ये सतरां यथा ॥ अंगोपजी
वीपशुहानरः करारणं व्रजेत् ॥ श्रुतिप्रसंगाद्वा ताना मपूर्वमथ चिंत्यते ॥ कर्तृसोक्तिरित्कर्म किमथवा परमेश्वरे ॥ फलमस्मा
दादरायणोदृष्टत्वात् ॥ राजादिरोषतोषाभ्यां दृष्टत्वात्कर्मणां फलं ॥ अस्माद्वृत्त्या एवाह भगवान्वा दरायणः ॥ नैतत्कर्तृगतं
कर्मपुत्रेष्टिफलदर्शनात् ॥ अथ सोलूगतो भोगः कस्मिन्नित्येव चिंत्यते ॥ अन्योन्याश्रय एव स्यादुभयोः ॥ सव्यपेक्षणात् ॥ तस्मा
दृष्टतयारोषतोषाभ्यां च परे शितुः ॥ हिताहितफलप्राप्तिः फलोद्देश्यगता सवेत् ॥ नाथुद्देश्यगतत्वेन व्यापारांतरकल्पनं ॥

३३॥

शां० सू०

तुल्यकारणांतराभावे फल निश्चयनावपि हेतुत्वाक्षतेः ॥ तस्य सगवतोषरोषादिरूपस्यापिलयः कालासूलयसामग्रीवा ॥ यथांगापूर्वाणामंगवैगुण्यादजनितपरमापूर्वाणालयइति ॥ ब्रह्मापणं प्रतिबधकी ॥ भूतकर्मणामबंधायेतिसर्वमनवधोपरंपरैवज्ञानासिनाकर्मक्षयइति ॥ संसृतिरेषामक्षतेः ॥ स्यानाज्ञानाकारणासिधेः ॥ अथजीवस्यसंसारः किमज्ञानकृतोमतः ॥ उतासक्तिरुतस्तत्रसूत्रमेतत्प्रवर्तते ॥ १ ॥ सर्गायजीवन्मुक्तित्वमुक्तिरेषात्रयीगतिः ॥ जीवन्मुक्तिः पराशक्तिः सत्सिद्धिस्तुसंसृतिः ॥ सात्त्विककामनानामभावादेवतिष्ठति ॥ शक्तौसत्यानिवर्तततथाचोक्तमहर्षिसिः ॥ तावदातिस्तथावांछातावेन्मोहस्तथासुखं ॥ यावन्नायातिशरणत्वमरोषाघनाशनं ॥ नत्वज्ञानकृतास्थिज्ञानातधानिरिथते ॥ रज्जौसर्पादिहेतूनामभावादतत्संभवात् ॥ जन्मानिघोरयमकिंकरताडनानिदैत्यानितानितपनात्मजदर्शनानि ॥ जंतोरहंममतरंगकुरंगतृणाकृष्णांघ्रिपंकजपराङ्मुखतानुभावः ॥ ॥ त्रीण्येषांनेत्राणिशब्दलिङ्गाक्षभेदाद्बुद्धवत् ॥ ॥ एषांजीवानांत्रीणिनयनसाधनानिअर्थप्रमितौप्रमाणानीतियावत् ॥ प्रमितित्वाविशेषपिकरणत्रैविध्यात्रैविध्यं ॥ तानियथाज्ञायमानयोग्यपदार्थरूपः शब्दः

राम

३३

शाब्दप्रमाणकरणंतस्यप्रथममसिद्धान्तमलौकिकमक्षेस्तत्साधनतादौप्राधान्यकथनार्थं ॥ तथानुमितौज्ञायमानव्याथयसधर्मलिङ्गज्ञानंकरणमस्माकंसत्कार्यत्वाज्ञायमानत्वमथविरुद्धं ॥ प्रत्यक्षप्रमितौकरणान्यक्षाणिविषयसंबंधानितानिचुमनश्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाध्राणानिषट्स्वसंबंधेनांतःकरणस्यतमोसिद्धयचिदात्मप्रकाशमानामर्थाकारांसत्त्वृतिजनयति ॥ अतएवोक्तं ॥ सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायतइति ॥ जीवबुधिरूपमनसोविकारास्तुनाज्ञाताः संतीत्यात्मप्रकाशेनप्रकाशांतइति ॥ तन्नसत्यहेत्वकल्पनेगौरवात् ॥ एतेदवसाक्षिमास्थत्वेवंशब्दानुमानप्रत्यक्षभेदात्रीण्येषा ॥ यथारुद्रस्यत्रीणिचक्षुरधिष्ठानानिनाधिका निनन्यूनानितद्वत्तुचंद्रसूर्याग्निरूपत्वाच्चिदाविउपमनंतुशक्तिग्रहमात्रार्थं ॥ तच्चसामान्यतोदृष्टानुमानसहकारेणप्रसिध्यदसामानाधिकरण्यात् ॥ कविकार्थपरिच्छेदवत् ॥ मनसापिसंभवतीतिविधेवांतर्भूतमितिनष्टयुक्प्रमाणविचारेस्मात्सिन्ध्यायतत्त्वनिकषेवेदातत्त्वनिकषेचनिरूपितइतिनेहप्रतन्यते ॥ जीवबुद्धिर्मनोनामतत्संयोगविकाशवत् ॥ योगयद्यायोगयद्यसियांतेनोपपद्यते ॥ इश्वराहं क

शां०सू०

३४॥

तेर्जीवबुधीनामुद्रवोयतः॥बुधौदुःखादिवत्साक्षादहंत्वमपिगृह्यते॥मात्राभूतेन्द्रियाणांलुप्तगवद्बुद्धिजन्मतः॥मग
वद्बुद्धिद्विधत्वाचित्ताग्राह्यंतथेन्द्रियैः॥भूतानिपंचतन्मात्रापंचचैकादशेन्द्रियैः॥अहंबुद्धिप्रधानेनपरेशास्तत्त्वसंग्र
हः॥इतिषड्विंशतितत्त्वानि॥॥आविस्तिरोभावविकारास्थुःक्रियाफलसंयोगात्प्रसंगादुत्पत्तिलयोचित्येते॥
तत्रोत्पत्तिरविर्भाविलक्षणसतएवक्रियायोग्यता॥तथातिरोभावस्तदयोग्यता॥एवंचिह्नानादयोविकाराएवभवन्ति
कुतःकरोतिघटंनारायतिघटमित्यादौधात्वर्थफलसंबंधव्यपदेशात्॥तेचसतएवघटतेनाज्ञातःतथाचोक्तानासतो
विघटोभावोनाभावोविघटतेसतः॥इतिएवंभवतिनश्यतीत्यादावपिक्रियाश्रयत्वंप्रतीयतेतच्चातएवसंभवतिनचा
घक्षणसंबंधोनाशप्रतियोगित्ववात्तदर्थःआद्यत्वस्यानिरुक्तेनचाविर्भावस्याविर्भावांतरावश्यगत्वेनवगौरवयो
रन्यतरप्रसंगःघटसामग्र्याएवाविर्भावादस्याविर्भावत्वात्॥एवंचघटस्यपूर्वपूर्वाविर्भावतिरोभावपरंपरैवप्राग-
भावःतिरोभावएवनाशःसंचक्रचिदात्यंतिकोपियथादेवदत्तशरीरस्ययथावामुक्तबुद्ध्यादीनांअन्यान्यासंताभावोच

राम

३४

दावाप्तेःसिधत्वेनापुरुषार्थत्वमितिचेन॥यामादिवद्विशिष्टतथापुमर्थत्वात्॥अन्यथाइदंस्वरुमत्रस्वरुमितिज्ञानाज्जा
तेनित्यतयातद्विशिष्टस्यापुरुषार्थत्वप्रसंगात्॥तस्मादसिधोपरागेणसिधोर्पीछाकृतिरितिइच्छाकृत्योर्विकल्पाभावा
त्॥कृत्यसाध्यत्वज्ञानप्रतिबंधकमितिचेत्॥ज्ञानादौबलवदनिष्ठानुबंधित्वतिरोधानमिवोक्तदरागेणकृत्यसाध्यत्व
मपितिरोधायप्रवर्तितव्यमिति किमनुपपन्नं॥आनंदब्रह्मणोरूपतंत्रमोक्षेप्रतिष्ठितमित्यागमोदपितथात्वमवसेयमि
ति॥अथपरमक्तिसिधौजीवानांदृष्टभोगवदितरेषांपूर्वाणामपिभोगेनैवल्यइत्यतिमोक्षिरवस्यात्॥इत्यतदुच्यते
आयुश्चिरमितरेषांतुहानिरनास्यदत्वात्॥॥आत्मरतौसस्यात्स्यतावदेवचिरनैयावनमोक्षेयसंपत्त्यइतिश्रुति
तथा॥धर्मार्थकामैःकिंतस्यमुक्तिसस्यकरैस्थिता॥समस्तजतामूलेयस्यमक्तिस्थिरात्वयि॥तथाचायुजीवादृष्टतन्मा
त्रमेवपरमक्तौसत्यामपिमुक्तिप्रतिबंधकतावदेवजीवन्मुक्तिःइतरेषांतुधर्माधर्माणांजीवनादृष्टलयेसतिबुद्धेरत्यंत
लयेसतिआस्यदस्याभावोद्विभोगाभावएवेतिनानिमैक्षइति॥बुद्धेरपिविकार्यत्वेनकारणत्वात्॥नापितददृष्टाहे

२०३

84
16 (A)

X

परस्परविरुद्धधर्मतदधिकरणयोर्नातिरिच्येते॥अन्यथासावेद्यसायांतरस्वीकारप्रसंगादितिप्रलयेतुप्रलयारब्ध
विकारिततिरिक्तविकारस्याभावएव॥संस्कारास्तुसूक्ष्मात्मनातिष्ठंतीतिनकोपिदोषः॥ ॥इतिश्रीशांडिल्यमु
निविरचितशतस्त्रीयभाष्येस्वप्नेश्वराचार्यविरचितेचतुर्तीयाध्यायस्यद्वितीयमार्हिकं॥समाप्तश्चायमध्यायः
समाप्तश्चेयंचिलक्षणाभक्तिमीसमांसा॥ ॥ ॥ग्रंथसंख्या॥७०८॥जीवंतुस्तजनाःपीत्वामृतंसातंशु
नःपुनः॥पायंपायंसमिमंयुमान्त्तथतिजीवति॥३॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥
॥ ॥श्रीगणपतयेनमः॥ ॥४॥

आगणेशाय नमः ॥ दृष्टान्तो नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः स्पर्शश्चेत्तत्र कल्पः स नयति यद्दहो स्वर्णताम
 रमसारं ॥ न स्पर्शत्वं तथापि श्रितचरणयुगे सद्गुरुः स्वीयशिष्ये स्वीयसाम्यं विधत्ते भवति निरुपमस्तेन बालोक्तिकोऽपि ॥
 ॥१॥ यद्दक्षीरवन्द्यप्रसूतपरिमले नाभितान्येपि दृष्टाः शश्वत्सौ गन्धभाजोप्यतनुतनुमृतातापमुन्मूलयन्ति ॥ आच
 र्याल्लुब्धबोधा अपि विधिवशतः सन्निधौ सन्निहितानां त्रेधा तापं च पापं सकुरुणा दद्याः स्वाक्तिमिदं लोकेयन्ति ॥ २ ॥
 स्वबालरेदमानं विरतर समयं शांतिमानेतु मग्ने द्वाक्षं रवार्जूरमाम्बुसुकदम्बमथ वा योजयत्यं विकास्य ॥ तद्वच्चैतोति
 मूढं बहुजनमवामो दुःसंस्कारयोगाद्बोधोपायैरेकैरवशमुपनिषद्बोधयामास सम्यक् ॥ ३ ॥ आत्मानात्मप्र
 तीतिः प्रथममभिहिता सत्यमिथ्यात्वयोगाद्बोधोऽत्र प्रतीतिर्निर्गमनिर्गदिता स्वानुपपत्त्या ॥ आद्यादेहानुबन्धाद्
 वतितदपरासा च सर्वोत्सुकत्वादौ ब्रह्माहमस्मीत्यनुभवउदितेरवत्त्विदं ब्रह्म पश्चात् ॥ ४ ॥ आत्मा चिदित्सुखात्मा
 नुभवपरिचितः सर्वदेहादियं तास्तीत्येवं मूढबुद्धिर्भजति ननु जनोऽनित्यदेहात्मबुद्धिः ॥ बाह्यास्थिमाषु मज्जापलरुधि
 रवसाचर्ममेदोयुगं तवैष्ण्वमूत्रश्लेष्मपूणं स्वपरवपुरहो संविदित्वापि मूयः ॥ ५ ॥ देहस्त्रीपुत्रमित्रानुचरहयदृष्टास्तोष

हेतोर्मनेयं सर्वस्वायुर्नयन्ति प्रथितमलममीमांसमीमांसयेह ॥ एते जीवन्तियेन व्यवहृतिपटवो येन सोऽसाग्यभाजस्तं प्राणा
 धीशमंतुर्गतममृतममुनेव मीमांसयन्ति ॥ ६ ॥ कश्चिक्कीटः कथंचित्पटुमतिरपितः कंटकानां कुटीरकुर्वन्ते नैव साकं व्यव
 हृतिविधये चेष्टेत्यावदायुः ॥ तद्वज्जीवोपिनानाचरितसमुदितैः कर्माभिः स्थूलदेहं निर्मायात्रैव तिष्ठन्नुदिनममुना साकं
 मय्येति मूमा ॥ ७ ॥ स्वीकुर्वन्त्याघ्रवेषं स्वजठरपृथ्वीषयन्त्यश्वमुग्धान्मत्वा व्याघ्रोहमिथ्यसनरपरमुखाब्बाधते
 किञ्चुसत्वात् ॥ मत्वास्त्रीवेषधारी स्युहमिति कुरुते किं नटासर्तुरिच्छांतदृष्टारिरे आत्मा पृथगनुभवतो देहनायः ससा
 स्ती ॥ ८ ॥ प्रेयः श्रेयश्च लोके द्विविधमभिहितं काम्यमात्यंतिकं च काम्यं दुःखं कवी जंक्षणलवविरसताच्चिकीर्षेति मंदाः
 ॥ ब्रह्मेवात्यंतिकं यन्निरतिशयस्वरस्यास्पदं संश्रयं ते तत्तत्तास्तच्च काष्ठोपनिषदि पठितं पद्धिधायां च वल्गा ॥ ९ ॥
 यत्प्रीत्या प्रीतिपात्रतनुयुवतितनूजार्थमुरव्यसतस्मात्प्रिया नात्मा यशोकास्पदमितरदतः प्रेयः एतत्कथं स्यात् ॥ साया
 द्यजीविताथ शवितरतिचवपुः स्वात्मनः श्रेय इच्छन्तस्मादत्मानमेव प्रियमधिकमुपासीत विद्वान्चान्यत् ॥ १० ॥ यस्मा
 द्वावप्रियं स्याद्विहविषयतस्तावदस्मिन्नियत्वं यावद्दुःखं च यस्माद्वातिरवलुततस्तावदेवाप्रियत्वं ॥ नैकस्मिन्सर्व
 कालेषु मयमपि कदाप्यप्रियोऽपि प्रियः स्यात्प्रियानप्यप्रियोऽपि सततमपिततः प्रेय आत्मारव्यवस्तु ॥ ११ ॥ आत्मा

नि. सिं. धा

२

४ न

भोधेस्तरंगोऽस्म्यहमिति गमनेभावयन्नासनस्थः संवित्स्त्रानुविद्धो मणिरहमिति वास्मीदृशार्थप्रतीतो ॥ दृष्टोऽस्म्यत्मा
बलोकादिति शयनविधौ मग्न आनंदसिंघावतर्निष्ठो मुमुक्षुः सखलुतनु मृता योनयस्येवमायुः ॥ १२ ॥ वैराज्यव्यष्टि
पंजगदखिलमिदं नामरूपात्मकस्यादंतस्त्राण मुख्यात्प्रचलति च पुनर्वैतिसर्वान्यदार्थानि ॥ नायं कर्तानिमोक्तास
वितृवदितियोज्ञानविज्ञानपूर्णः साक्षादित्यं विज्ञान्यवहरति परात्मानुसंधानपूर्व ॥ १३ ॥ नैवेद्यं ज्ञानगर्भाद्विविधमभि
हितं तत्र वैराग्यमाद्यं प्रायेडः रखावल्लोका इव तिष्ठ हस्तुत्तु वित्तवर्णादौ ॥ अन्यज्ज्ञानोपदेशाद्यदुदितविषयेवांतव
देयतास्यात्प्रज्यापि द्विधास्यान्नियमितमनसो गेहतो देहतश्च ॥ १४ ॥ यः कश्चित्सौख्यहेतोस्त्रिजगत्तियतते नैव
डः खस्यहेतोर्देहेहतातुत्थास्वविषयममताचेति डः खस्येदेहे ॥ जानन्नो गासिधाताद्यनुभवतियतोऽनित्यदेहात्म
बुद्धिर्भायिपुत्रार्थेनाशविषयमथ परमेति नारातिनाशे ॥ १५ ॥ शक्त्या निर्मोक्तः स्याद्द्विहिरद्विरिवयः प्रज्जन्स्वीयगेहाच्छा
यां मार्गदुमोथां पथिक इव मनाक्संश्रये देहसंस्थां ॥ क्लृप्तयामितरुत्पः पतितफलमयं प्रार्थयेद्देहमन्नं स्वात्मारामं प्रवेष्टुं
सखलुस्खलुमयं प्रज्जेदेहतोपि ॥ १६ ॥ तिष्ठन्नो हे गृहे शोप्यतिथिरिव निजं धाम गंतुं चिकीर्षुर्देहस्थानुः खसौख्यानमजति
सहसानिर्ममताभिमानः ॥ आयात्रायास्यतीदं जलदपटलवधातृयास्यसवश्यं देहाद्यं सर्वमेवं प्रविहितविषयो यश्च तिष्ठत्य

२

वेदांतशतश्लोकी प्रारंभः

84
16 (B)

वः॥२३॥ बंधो जन्मात्ययात्मा यदि न पुनरस्य तर्हि मोक्षोपि नासीद्यद्वा त्रिर्दिनं वा न भवति तरणो किंतु दग्धो एष॥ अप्राणं
 शब्दमेकं समभवदथ तन्मायया कर्तुं संज्ञं तस्मादन्यच्च नासीत्परिहृतमजया जीवितं तदेव॥२४॥ प्रागासीद्भाव रूपं
 तमइति तमसा गूढमस्मादतर्क्यं क्षीरांतर्क्यं दूदं भोजनिरिह जगतो नाम रूपात्मकस्य॥ कामाद्भावः सिसृक्षोरनुगतज
 गतः कर्मभिः संप्रवृत्तादेतौ रूपैर्मनोभिः प्रथममनुगतैः कार्यमाणैश्च साद्विः॥२५॥ चत्वारोऽस्याः कपर्दयुवतिरथ
 सवेन्दुतनानित्यमेषामायावापेशलास्यादघटितघटनापाटव्यातियस्मात्॥ स्यादंशमेघतास्याश्रुतिमववृणान्येव
 माछादयंतं तस्यामेतौ रूपणीविवपरपुरुषौ तिष्ठतोर्यप्रतीत्या॥२६॥ एकस्तत्रात्यसंगस्तदनुतदपरोऽज्ञानसिंधुप्रवि
 ष्टो विस्मृत्वात्मस्वरूपं सविविधजगदाकारमासा समेक्षत्॥ बुध्यां तर्क्यवदेष्टुं हि स्तजतितमजासापितामेवमेकस्तावदि
 प्रास्तमेकं कथमपि बहुधा कल्पयंति स्ववाग्भिः॥२७॥ नायाति प्रत्यगात्मा प्रजननसमये नैव यात्यंतकाले यत्साऽखंडो
 स्तिलेगं मन इह विशति प्रव्रजत्यर्धमर्वाकं॥ तत्काशं स्थूलतां वा न भवति वपुषः किंतु संस्कारजातास्तेजोमात्रा गृही
 ता व्रजति पुनरिहा याति ते स्तैः सहैव॥२८॥ आसीत्पूर्वं कबुधुर्भ्रमवनिस्सुरो योऽसमातेः पुरोधो ब्रह्मा कृदाभिचारात् ख
 लु मरणमितस्तनोऽगात्कृतांतं॥ तद्भाताश्रितमंत्रैः पुनरनयदिति प्राह स्तेन वेदस्तस्मादात्मा भियुक्तं व्रजति ननु मनः कर्हि

विन्नांतरात्मा॥२९॥ एको निष्कंप आत्मा प्रचलति मनसा धावमानेन तस्मिंस्तिष्ठन्नप्येयपश्चात्प्रहितमनुगतं जानते चक्षुरा
 द्याः॥ यद्वत्साथस्तरंगैः प्रचलति परितो धावमानेन तदंतःप्राक्पश्चादस्ति तेषां पवनसमुदितैस्तेः प्रशांतैर्यथावद॥३०॥ ए
 काक्यासीत्स पूर्वमृगयति विषयानानुपूरयंति रात्रा जायामेस्यात्प्रजावाधनमुपकरणं कर्मकुर्वन्तदर्थं॥ क्लेशैः प्राणा
 वशेषैर्महदपि मनुते नान्यदस्माद्दरीयस्त्वेकालासप्यकृत्स्नो मृत इव विरमत्येकहान्याकृतार्थः॥३१॥ नासीत्पूर्वं न पश्चा
 तदनुदिनकराछादकोवारिवाहादृश्यः किंतु तं रायस्त्वे गयति सदृशं पश्यतो नार्कविंबं॥ नो चेदेवं विनार्कं जलधरपटलं
 भासते तर्हि कस्मान्न हृद्विष्वपि धत्ते दृशमथ न परमासकं चालकं वा॥३२॥ स्वाप्नस्त्रीसंगसौरव्यादपि मृशमसतो याच
 रेतश्च्युतिः स्यात्सा दृश्या तद्दत्तस्फुरति जगदसत्कारणं सत्यकल्पं॥ स्वप्ने सत्यः पुमान्स्याद्युवतिरिह मृषे वानयोः संश्रुतिश्च
 प्रातः शुक्रेण वस्त्रा पहति रिति यतः कल्पनामूलमेतत्॥३३॥ तत्सत्यं यत्रिकालेषु नुपहतमदः प्राणदिग्व्याममुख्यं यः
 स्मिन्विश्रांतमास्ततदिह निगदितं ब्रह्म सत्यस्य सत्यं॥ नास्त्यन्यत्किं च यद्वा परमाधिकमतो नाम सत्यस्य सत्यं स च यच्चेति
 मृत्युपहतमवरसत्यमस्यापि सत्यं॥३४॥ यत्किं चिद्वास सत्यं व्यवहृतिविषये रोप्य संपादुमुख्यं तद्दे सत्याश्रयेणोत्पद्यमिह
 नियमः सावधि लोका सिद्धः॥ तद्दे सत्यं सत्यं जगदखिलं मिदं ब्रह्मणि प्राविरासीन्मिथ्यामृतं प्रतीतिं भवति खलु यतस्तच्च स

श० मू०

8

त्वं वदंति ॥ ३५ ॥ भुंजानः स्वप्नराज्यं स सकलविभवो जागरं प्राप्य भूयो राज्यं नष्टो ह मिथुनं भजति विषमं तन्मृषामन्यमानः ॥
 स्वप्ने कुर्वन् न गम्या गमन् भुखमघं तेन न प्रत्यवर्षीत द्विजाग्रदशायां व्यवहति मखिलां स्वप्नवद्विस्मरेच्च ॥ ३६ ॥ स प्राव २२
 स्थातुमर्तुममथ विषमं तन्मृषा जागरस्या जाग्रत्या स्थूलदेह्य व्यवहति विषयं तन्मृषा स्वापकाले ॥ जीवंतं जाग्रतीह
 स्वजनमथ मृतं स्वापकाले निरीक्ष्य निर्वेदयात्य कस्मान्मृतममृतममुं वीक्ष्य हर्षं प्रयाति ॥ ३७ ॥ स्मृत्वाप्येतस्य जेतोर्नि
 धनमस्तु तं प्रापते तेन साकं सत्यं भाति भूयो त्यक्त समयवशात् सत्यता वामृषात्वं ॥ इत्थं मिथ्या त्वेति द्वावनिश्चमुम
 यथा सज्जते तत्र मूढः सत्यं तद्भासकं स्मिन् न ह ह केत इदं तन्विप्रो वयं हि ॥ ३८ ॥ पश्यंत्याराममस्य प्रतिदिवसममी जंतवः
 स्वापकाले पश्यत्येनं न कश्चित् करणगणमृते मायया क्रीडमानं ॥ जाग्रत्यर्थं व्रजानामथ चतुर्भूतां मासकंचालकं वानो
 जानीते सुषुप्तो परमस्फुरन्मयकश्चिदाश्चर्यमतत ॥ ३९ ॥ स्वप्ने मंत्रोपदेशः श्रवणपरिचितः सत्यलक्षप्रवाधे स्वाप्नादेव
 प्रसादाद्दभिलषितफले सत्यतां प्रातेरति ॥ सत्यप्राप्तिस्त्वं सत्यादपि भवति तथा किंच तत्त्वप्रकाशं येन दंभाति सर्वचरम
 चरमथाच्चावचं दृश्यनातं ॥ ४० ॥ मध्ये प्राणं सुषुप्तोऽस्वजनिमनुविशं त्यग्निस्तृयादयो मीवागाद्याः प्राणं वायुं तदिह निगदिता
 ग्लानिरेषानवायोः ॥ तेभ्यो दृश्यावभासोऽत्र मइति विदितः शक्तिकारोऽप्यकल्पः प्राणायामव्रतं तच्छ्रुतिशिरसिमतं स्वात्मलब्धौ

यत्तः॥७७॥ कामो बुद्धा बुद्धेति प्रथममिह मनस्युद्दिशत्यर्थं जातं तद्गृह्णातीति यास्येस्तदनधिगमतः क्रोध आविर्भवच्च॥
प्राप्तावर्थस्य संरक्षणमतिरुदितो लोभ एतत्र यस्यात्सर्वेषां पातहेतुस्तदिह मतिमता त्याज्यमध्यात्मयोगात्॥७८॥ दानं
ब्रह्मार्पणं यत्क्रियत इह नृभिः स्यात्क्षमाऽक्रोधसंज्ञा आह्लास्तिक्यं च सत्यं सदिति परमतः सेतुसंज्ञं च तुल्यं॥ तत्स्याद्धंधाय
जंतोरिति चतुरदमान्दानं प्रवैश्वतुर्भिस्तीर्त्वा श्रेयो मृतं च श्रयत इह नरः स्वर्गं तिज्योतिशं॥७९॥ अन्नं देवातिथिष्योर्पितममृ
तमिदं चान्यथा मोघमन्नं यश्चात्मा र्थं विधत्ते तदिह निगदितं मृत्युत्रयं हि तस्य॥ लोके सौ के वलाघा भवति तनु मृतां के वलाघी च
यः स्यात्कृत्वा प्राणाग्निहोत्रं विधिवदनुदिनं योऽश्रुतं सोऽपि मर्त्यः॥८०॥ लोके भोजः स एवार्पयति गृहगताया र्थिने च कृशाय
यस्तस्मै पूर्णमन्नं भवति मरुविधो जायते जातशत्रुः॥ सख्येनान्ना र्थिने योर्पयति न स सरवा सेवमानोऽनित्यं संक्तायाऽन्नं स
मस्माद्भिमुख इव परावृत्तिमिच्छेत्कदयति॥८१॥ स्वाज्ञानज्ञानहेतुजगदुदयलयोऽसर्वसाधारणोऽसौ जीवेषां स्वर्णगर्भश्च
तथ इति जगुर्हयते स्वप्रबोधे॥ विश्वं ब्रह्मण्यबोधे जगति पुनरिदं हयते ब्रह्म यदल्लुक्तो रोष्यं च रोष्यधिकरणमथवा ह
यतेऽन्योन्यमाहात्॥८२॥ तुल्यत्वात् सदासीद्गगनकुसुमवद्देवकनो सदासीत्किंवाप्यामन्यदासीद्यद्वदति गतिमान्
नासलोकस्तदानीं॥ किंत्वगिव शूक्तो रजतवदपरो नो विराड्भूमिपूर्वः शर्मण्यामन्यथैतत्कुहकसलिलवत्किं भवेदावरी

प्रायोऽकामोऽस्तकामो निरतिशयस्सखायात्मकामस्तदासौ तत्प्राप्तावाप्तकामः स्थिरचरमदशस्तस्य देहावसाने ॥ प्राणानैवोक्रमं
 तिक्रमविरतिमिताः स्वस्वहेतौ तदानीं कायं जीवो विधीनालवणमिव जुलेऽखंड आत्मेव पश्चात् ॥ ४८ ॥ पिंडी मृतं यदंतर्जलनिधिस
 लिलं भातित्संधवार्यं मृत्युः प्रक्षिप्तमस्मिन्विलयमुपगतं नाम तूपजहाति ॥ प्राज्ञस्तद्व्यरात्मन्यथ मज्जति लयं तस्य चेतो हि मा
 शो वाग्यो चक्षुर्कपयसि पुनरस्येतसी दिक्षुकर्णा ॥ ४९ ॥ पूर्णात्माऽनो ममेदा त्रिविधमिह परं बुध्यवच्छिन्नमन्यतत्रैवाभा
 समात्रंगगनमिव जुले त्रिप्रकारं विभाति ॥ अंशो वच्छिन्नमस्मिन्प्रतिफलितमधः पाथसो तर्वा हि श्वपूणा विच्छिन्नयोगे व्रजति
 लयमविद्यास्वकार्यैः सहैव ॥ ५० ॥ क्षीरांतर्पदराज्यं मधुरिमविदितं तत्पृथग्भूतमस्माद्वृते पुत्रक्षितदेहवत्तद्विदितं श्रान्त
 विश्रामबीजं ॥ यल्लब्ध्वा लाभमन्यतृणमिव मनुते यत्र नो देति मीतिः सांज्ञानंदं यदंतः स्फुरति तदमृतं विद्यतस्त्वन्यदार्तं ॥ ५१ ॥
 आतः प्रातश्चतुर्धिविततपटश्चित्रवर्णश्चित्रस्तस्मिन् जिज्ञास्यमानेन नुभवति पटः सूत्रमात्रा वरोपः ॥ तद्वद्विष्वविचित्रं न
 गनगरनरग्रामपुष्पादिरूपं वैराजे प्रातमोतं सवियतितदपि ब्रह्मणि प्रातमोतं ॥ ५२ ॥ यत्राकाशो वकाशं कलयति च कला
 मानता यत्र कालो यत्रैवाशावसानं ब्रह्मदपि हि विराट्पूर्वमर्वागिवास्ते ॥ सूत्रं यत्राविरासी न ह दपि महसस्ता द्विपूर्णा चिपूर्णं संपू
 णादिर्णवादेरपि भवति यथा पूर्णमेकाणवांसः ॥ ५३ ॥ रूपं रूपं प्रतीदं प्रतिफलनवशात्प्रातिहृष्यं प्रपदेत्येको दृष्टाद्वितीयो म

वति क्खालिले सर्वतो नंत रूपः ॥ इंद्रो मायाभिरास्ते श्रुतिरिति वदति व्यापकं ब्रह्म तस्माज्जीवतं यात्य कस्मादतिविमलतरे बुद्ध्या
 पाधौ तदेव ॥ ५४ ॥ तज्ज्ञाः पश्यंति बुद्ध्या परमबलवतो मायया कृतं पतंगं बुद्ध्या वंतः समुद्रे प्रतिफलितमरीच्यास्पदे वेधसस्त
 ॥ यादव्यावानुपाधिः प्रतिफलिततथा ब्रह्मतस्मिन् यथास्य प्राप्तादशो नुरूपं प्रतिफलितयथा वस्थितं स तदेव ॥ ५५ ॥ ए
 को मानुस्तदस्थः प्रतिफलनवशाद्यस्त्वेनैको दकांतर्नानात्वं यात्युपाधिस्थितिगतिवशातो वापिनद्वयरात्मा ॥ मृतं प्रचावचे पुत्र
 तिफलितइवाभातिततस्वमावाच्छन्नानानापरतुस्फुटमनुपहतो मासतेतैः स्वभावेः ॥ ५६ ॥ यद्वर्षावृषपरमो दिनकर
 किरणो बीबते रेतिसांज्ञाशं नेशं तमिस्त्रंगुहगतमथ वामूर्धितैः कांस्यपात्रे ॥ तद्वद्बुद्धो परात्मद्युतिभिरनुपदं विंबिताः
 मिः समंताद्भासते ही द्रियास्य प्रसृतिभिरनिशं रूपमुरव्याः पदार्थाः ॥ ५७ ॥ सूर्याद्यैर्यमानं न हि सवति पुनः केवलेनान्वि
 तं सूर्यात्सूर्यप्रतीतिर्न भवति सहस्रानापि चंद्रस्य चंद्रात् ॥ नागैरग्नेश्च किं तु स्फुरति रविमुरवंचक्षुः श्रुत्युक्ता दासज्या
 तिस्ततोयं पुरुष इह महो देवता नो च वित्रं ॥ ५८ ॥ दृश्यंते दारुना यो युगपदगणिताः स्तमसूत्रप्रयुक्ताः स्वनाद्यं दर्शयंत्यो
 व्यवहृतिमपरलोकसिद्धांच सर्वो ॥ सर्वाननुप्रविष्टादपि न वविमवाद्यावदर्थानुबन्धान्दत्तत्रात्मसंज्ञाद्यवहरति जगद्भु
 वः स्वमहांतं ॥ ५९ ॥ प्राणनां भांसिभूयः पिबति पुनरसा वन्नमश्नाति पश्चात्तत्पाकं जाठरो भिस्तदुपहितबलो द्वाकशने वीक

श० मू०
६

रोति॥ व्यानः सर्वाङ्गनाडीरथनयतिरसंप्राणसंतर्पणार्थीनिःसारं प्रतिगंधं त्यजति बहिःस्थो देहतोऽपानसंज्ञः॥ ६०॥ अंतःसर्वोषधी
नां पृथगभितरसैर्गंधवीर्यैर्विपाकेरेकपाथो रपाथः परिणमति यथा तद्देवांतरात्मा॥ नामाभूतस्वभावैर्वहति वस्तुमतीयेन
विश्वं प्रयोदो वर्षयुजैर्दुताशः पचति दहति वायुनः सर्वातिरोसौ॥ ६१॥ प्राक्पञ्चादस्ति कुंभाद्गनमिदमिति प्रत्ययसत्यपीदं कुं
भात्सत्तावुदति प्रलयमुपगतेन श्रुतिव्यन्यदेशं॥ नीतकुंभेन साकं क्रजति मज्जति वातस्य माणानुकाराविश्वं मिथ्याप्रतीतिः स्फुर
तितनुमृता विश्वतस्तद्दात्मा॥ ६२॥ यावत्सिंदो गुडस्य स्युरनिमधुरिमेवास्ति सर्वोपितावान्यावान्कूपरपिंडः परिणमति सदा
मोद एवास्ति तावान्॥ यावद्विश्वं विमाति दुमनगनगरारामचैत्याभिरामं तावच्चैतन्यमेकं प्रविकसति यतो यत्तदात्मावशेषं॥
॥ ६३॥ भूतेषां मानमात्मन्यनुगतमखिलं भूतजातं प्रपश्येत्प्रायः पाथस्तरंगा च यवदथ चिरं सर्वमात्मैव पश्येत्॥ एकं ब्रह्मा हि
तीयं श्रुतिभिरभिहितं नेह नानेति किंचिन्मत्स्यो रभोति मृत्युं स इह जगदिदं यस्तु नानेव पश्येत्॥ ६४॥ वाद्यान्नादानुभूतिर्यदपि
तदपि सानूनमाघातगम्यावाघाघातध्वनीनां न पृथगनुभवः किंतु तस्माद्देवचर्यात्॥ मायापादानमेतत्सहचरितमिव ब्रह्मणा
मानितं तदस्मिन्प्रत्यक्षमतीतेन किमपि विषयीभावमाप्नोति तस्मात्॥ ६५॥ दृष्टः साक्षादिदानीमिह खलु जगतामीश्वरः संविदा
त्मा विज्ञातः स्थाणुरेको गगनवदभितः सर्वभूतांतरात्मा॥ दृष्टं ब्रह्मातिरिक्तं सकलमिदमसद्रूपमाभासमात्रं शुद्धं ब्रह्माहमस्मीत्यवि

कलि

नवान्यत्॥ ४१॥ नो कस्मादादमेधः स्पृशति च दहनः किंतु शकं निदाघादाद्वैतो नुबोधैरुत सकलतमपि खोक्तकर्मप्रजायैः
तद्विज्ञानाग्निरेतत्स्पृशति न सहसा किंतु वैराग्यशकं तस्माच्छुद्धाविशगः प्रथममभिहितं स्तनविज्ञानसिद्धिः॥ ४२॥ यत्किंचि
नामरूपात्मकमिदमसदेवादितं भाति मूमायनानेकप्रकारेण व्यवहरति जगद्येन तेन श्वरेण॥ तद्वत्प्रच्छादनीयं निभूतं रश
नयाय हृदेष हि जिह्वस्तन्यक्तेन सोऽयं स्वरुमनतिशयं माशुधो न्यद्वनाद्यं॥ ४३॥ जीवमुक्तिमुमुक्षोः प्रथममथ तता
मुक्तिरात्यंतिकी चेतोऽस्यासंज्ञानयोगाद्गुरुचरणरुपापागसंगेन लब्धात्॥ अप्यासोपि द्विधा स्यादधिकरणवशाद्देहि कोमान
संश्रवणरीरस्त्वासनाद्योत्थुपरतिरपरो ज्ञानयोगः पुरोक्तः॥ ४४॥ सवानुन्मूल्यकामान्हेदिकृतनिलया न्निस्तशंकुनिवोच्चैर्दी
र्घदेहाभिमानं त्यजति च पलतामात्मदत्तो वधानः॥ यात्यध्वंश्चानमुच्चैः कृतसकलभरोनाडिकाभिर्विचित्रं नीलश्वतारुणाभिः
स्त्वदमृतमरुत्तमाणां सौरव्यः॥ ४५॥ प्रापश्यद्विश्वमात्मैयमिह पुरुषः शोकमोहाद्यतीतः शकं ब्रह्मा गच्छत्सर्व
लुसकलविसर्गसिद्ध्या स्पृष्टाभूत्॥ विस्मृत्य स्थलसहस्रप्रभृतिवपुरसौ सर्वसंकल्पशून्यो जीवमुक्तस्तुरीयपदमाधिगतवा
स्पृश्य पापैर्विहीनः॥ ४६॥ यः सत्तांकारवृत्तौ प्रतिफलित्युवादेहमात्रात्तापितद्वर्मे वील्यवाध्यादिभिरनुपहतः प्राणआवि
र्बभूव॥ श्रेयान्साध्यस्तमस्तस्मिन् पुणमतयः सत्यसकल्पमाजोत्यप्यासादेव यतः परिणतमनसा साकमध्वनियति॥ ४७॥

यश्चमुक्तः ॥ ७२ ॥ आनंदान्यश्चसर्वाननुभवति नृपः सर्वसंपत्समृद्धस्तस्यानंदोयएकः सरवलुशतगुणः संप्रदिष्टः पितृ
 णां ॥ आदेवब्रह्मलोकं शतशतगुणितास्ते यदंतर्गतास्य ब्रह्मानंदः स एकोऽस्य विषयस्करवा न्यस्यमात्रा भवति ॥ ७३ ॥
 यन्नानंदाश्चमादाः प्रमुदइतिमुदश्चासते सर्वे एते यत्राप्ताः सर्वकामाः स्फुरस्विलविरमात्केवलीभावआस्ते ॥ मातत्रानं
 दसाद्रेकधिनिरमृतं सोमपी मूषपूजाधारा मिंद्रा यदेहीत्यपि निगमगिरो मूयुगांतर्गताय ॥ ७४ ॥ आत्मा किं यः स्फुरवा
 त्मास्फुरति तदपरात् न्यथैव स्फुरंती रे चैर्यवा चंचल त्वमनसि परिणतियातिनेत्रस्य मस्मिन् ॥ चान्त्युदः खहेतुमनस
 इदमहायावदिष्टार्थलब्धिसस्यायावत्स्तिष्ठत्वं मनसि विषयजं स्यात्करवंता वदेव ॥ ७५ ॥ यद्वत्सौरव्यरतांते निमेषमिहम
 नस्येकतो नरसेस्यायावत्स्तिष्ठत्वं मनसि विषयजं स्यात्करवंता वदेव ॥ ७६ ॥ आनंदः प्रशान्तो दितदिह स्फुरवस्ते र्ययोः साह
 चर्यं नित्यानंदस्य मात्रा विषयस्करवमिदं युज्यते तेन वक्तुं ॥ ७७ ॥ आनंदं स्वांतं स्ववाद्यं व्यवहृतिमिरिदं ताः समाकृष्य सर्वा
 स्तत्तत्संस्कारयुक्तं धुपरमतिपरावृत्तमिच्छन्निदानं ॥ स्वाभा संस्कारजातप्रजनि तविषया स्वभदेहेन प्रतान्प्रास्यातः प्रत्यगा
 त्मप्रवणमिदमगाद्गुरिविश्राममस्मिन् ॥ ७८ ॥ स्वप्ने भोगः स्फुरवादेर्ननुभवति कुतः साधने मूर्च्छमाने स्वभदेहांतरंतद्यवहृ
 तिकुशलं न्यमुस्यते चेत् ॥ तत्साम ~~अ~~ अभावाकुत इदमुदितं तद्वि सांकल्पिकं चेत् तत्स्वप्ने रतांते वपुषि निपतिते दृश्यते

ग्या

क्रमोऽसः ॥ ७९ ॥ भीत्यारोहित्येनेन प्रवदति हसति स्नायते नूनमस्मात्स्वप्ने प्यंगेनुबंधं त्यजति न सहसामूर्धिते प्यंतरात्मा ॥ प्र
 वं ये ये मुहतास्तनुयुवति हयव्याघ्रदेशादयो र्थाः प्राक्संस्कारस्वरूपा नृजति पुनरमृश्रित्य संस्कारदेहं ॥ ८० ॥ संधौ जाय
 त्कृष्यारुभवाविदतास्वाभ्यवस्था द्वितीया तत्रात्मन्योतिरास्त पुरुष इह समाकृष्य सर्वेन्द्रियाणि ॥ संवेश्य स्थूलदेहं समु
 चितशयने स्वीयभासांतरात्मा पश्य संस्काररूपानभिमतविषयान्याति कुत्रापि तद्वत् ॥ ८१ ॥ रक्षन्प्राणैः कुलायं निज
 शयनगतं स्वासमात्रावशेषेर्माभूत्तत्प्रतकल्याणं तिकमिति पुनः सारमेयादिष्वप्यं ॥ स्वप्ने स्वीयप्रभावात् जति हय रथा
 निम्नगाः पल्लवानि कीडाश्च नान्येनेकान्यपि स्फुरद्बलापुत्रमित्रानुकारान् ॥ ८२ ॥ मातंगव्याघ्रदंष्ट्रादिषु डरगकपी न
 कुत्रचित्प्रेयसीभिः कीडनास्ते हसन्वाविहरति कुहनि मृष्टमश्नाति चान्नं ॥ म्लच्छत्वं प्राप्तवानस्य हमितिकुहविच्छं कितः
 स्वीयलोकादास्ते व्याघ्रादिभीत्या प्रचलति कुहविद्रोहिते प्रस्यमानः ॥ ८३ ॥ यो यो हृगोचरो र्थो भवति स स तदा तद्रतात्म
 स्वरूपा विज्ञानोत्पद्यमानः स्फुरति ननु यथा शक्तिकाज्ञानहेतुः ॥ रोप्याभासो मूषेव स्फुरति च किरणाज्ञानतो मा मुजंगो र
 ज्जज्ञानान्तिमेषं स्फुरवत्प्रयुक्तदोहृष्टिस्तृष्टं किलेदं ॥ ८४ ॥ माया ध्यासाश्रयेण प्रविततमस्विलं यन्मायातेन मत्स्थान्येतान्य
 ते पुनाहं यदपि हिरजतं भाति शक्तौ न रोप्ये ॥ शक्त्यां रास्तेन भूतान्यपि मयि निवसंतीति विधग्विनेता प्राहस्मादृश्यजातं

सकलमपि मृषैवेदं जालोपमेयं ॥ ८४ ॥ हेतुः कर्मैव लोके सुखतदितरयोरेव मज्जो विदित्वा मित्रं वा शत्रुरिथं व्यवहरति मृ
षाया जवल्क्यार्थभागौ ॥ यत्कर्मैवोचतुः प्राक् जनकनृपगृहे च कृतुस्तत्प्रशंसं वंशो न संशयः इनामिति वदति न कोऽप्य
त्र तिष्ठत्यकर्म ॥ ८५ ॥ वृक्षे छेदे कुठारः प्रभवति यदपि प्राणि नोद्यस्तथापि प्रायो न तदपि हेतुस्तदपि निगदितं कारणं भोक्तु
यतः ॥ प्राचीनं कर्म मृदुलं मविषम फलं प्राप्तिहेतुस्तथापि स्वातंत्र्यं न श्वरे स्मिन्नहिरबलुघटते प्रेरकोऽस्यांतरात्मा ॥ ८६ ॥ स्पृ
त्या लोके पुवर्णाश्रमविहितमहानित्यकाम्यादिकर्म सर्वं ब्रह्मार्पणं स्यादिति निगमं गिरः संगिरंते तिरम्यं ॥ यन्नासानेन
जिह्वाकरचरणाशिरः श्रोत्रं संतर्पणेन तुष्यत्यंगीचसाक्षात्तूरिव सकलमूलसंतर्पणेन ॥ ८७ ॥ मः प्रेत्यात्मानमिज्ञः
श्रुतिविदपि तथा कर्मकर्मणोऽस्य नाशः स्यादल्पभोगात् पुनरवतरणे दुःखभोगो महीयान् ॥ आत्माभिज्ञस्यालिप्तो
रपि भवति महान् शाश्वतः सिद्धिभोगस्त्वात्मा तस्मादुपास्यः खलु तदा भिगमे सर्वसौख्या न्यलिप्तोः ॥ ८८ ॥
इत्यालोपासनप्रकरणं ॥

84
16(13)

84
16(11)

रतमधुना नैव तिष्ठेदनीह ॥ ८९ ॥ इदं द्रव्योः प्रकाशं स्फुरतस्फुरवज्जुषोः स्यादितोतः स्रष्टुमिति स्यात्मानंदसां द्रुपदमतिगहनं यत्
स आनंदकोशः ॥ तस्मिन् नो वेद किंचिन्निरतिशयस्फुरवाभ्यंतरलीयमानो दुःखी स्याद्बोधितः सन्नितिकुरालमतिबोधयेन्नेव
सुप्तं ॥ ९० ॥ सर्वे नंदंति जीवा अधिगतयशसा गृह्णन्ता चक्षुरादीनंतः सर्वाप्यकर्त्रा बहिरपि च स्रष्टुमिति यथा तुल्यसंज्ञः ॥ ९१ ॥
तेषां किलिषस्पृष्टजडरमृतिरुतेयो बहिर्द्वेतिरास्ते तद्द्रुसाश्रोत्रजिह्वानयनवशमितीयातिशोकं च मोहं ॥ ९२ ॥ जाग्रत्यामं
तरात्मा विषयस्फुरवकृते जने कयलाविधोऽस्य नृगाम्यत्सर्वेन्द्रियोघाधिगतमपि स्फुरं विस्मरत्यातिनिद्रां ॥ विश्रामायात्मरूपे
त्वनितरसुलभे तेन चार्तादियहिसौख्यं सर्वेति मस्यासरिणातिविरसादिन्द्रियोघात्स्फुरवाच्च ॥ ९३ ॥ पक्षावभ्यस्य पक्षी जनय
ति मरुतं तेन यात्युच्चदेशं लब्ध्वा वयुमहांतमममपनयति स्वीयपक्षौ प्रसार्य ॥ ९४ ॥ संकल्पेर्विकल्पेर्विषयमनुकदयश्च कृतोचि
तमेतत्त्विन्नविश्रामहेतोः स्वपिति विरमहो हस्तपादान् प्रसार्य ॥ ९५ ॥ आश्रित्यात्मानमात्मानं किमपि सह सेवांतरं वेदवाद्यं
यद्वत्कामी विदेशात्सदनमुपगतो गाढमाश्लिष्य कान्तां ॥ यात्यस्तत्र लोको व्युत्पत्तिविषयः पुण्यपापानुबंधः शोकमोहं प्र
यं वा सममसममिदं न स्मरत्येव किंचित् ॥ ९६ ॥ अल्पानत्यप्रपंचप्रलयउपरतिश्चोदियाणां स्फुरवातिजिह्वमुक्तो स्रष्टुमिति
तयमपि समं किंतु न वास्ति भेदः ॥ प्राक्संस्कारात्कृष्टः पुनरपि च परावृत्तिमिति प्रबुद्धो नश्यत्संस्कारजातो न सकिल पुनरावर्तते